

L'OBRA CIENTÍFICA DE JOSÉ JANINI

per ALEXANDRE OLIVAR

A mitjan¹ desembre de l'any 1987 un accident vascular cerebral tallà la vida de José Janini Cuesta. La seva mort ens entristí, però no sorprengué als qui sabem que Janini sofria, des de feia mesos, les conseqüències d'un primer greu atac d'apoplexia. Al moment de morir tenia setanta-dos anys d'edat, una edat que portava bé, ja que quan l'apoplexia el ferí per primera vegada es trobava en plena activitat i després continuà amb eufòria el seu treball de recerca científica. Les seves últimes publicacions aparegueren l'any 1987. Més enllà de la satisfacció que sentia d'haver pogut dur a terme els plans que s'havia proposat: l'edició de grans textos, encara inèdits, de l'antiga litúrgia hispànica, alimentava encara altres projectes.

Janini fou un dels cofundadors de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics. Això i el fet que bona part dels seus treballs hagin estat dedicats a la investigació dels fons documentals de la litúrgia a Catalunya, fan ben merescut que *Miscel·lània Catalana d'Estudis Litúrgics* consagri unes pàgines a la seva recerca científica, que no solament és nombrosa, sinó important.

José Janini Cuesta va néixer a València el 22 d'agost de l'any 1915. Fou un valencià castellanoparlant. Es llicencià en medicina i cirurgia a la Universitat de València i es doctorà a la de Madrid. El tema de la seva tesi doctoral ja és significatiu amb vista al que havia de venir en la seva carrera intel·lectual: *La antropología y la medicina pastoral en san Gregorio de Nisa* (any 1946), títol que ens fa veure que li venia de jove la seva afecció per a la literatura cristiana antiga. Obeint la vocació sacerdotal que sentí, seguí la carrera eclesiàstica i rebé la formació corresponent primer a Comillas i després a la Universitat Gregoriana de Roma, on obtingué el grau de doctor en teologia. La seva tesi doctoral versa sobre

1. El text que segueix és la reproducció modificada de la necrologia que vaig llegir sota el títol *José Janini i la seva obra histórico-litúrgica* a la sessió del dia primer de juny de l'any 1988 a la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics.

sant Jeroni i el dejuni (1949).² Com veiem, Janini, en aquell temps, continuava relacionant la medicina amb la patrística; continuarà fent-ho en els anys següents, acabant relacionant ambdues coses amb la litúrgia.

És comprensible que al prevere de l'església metropolitana de València li fossin encarregats els cursos de teologia moral i de patrologia al seminari conciliar.³ Al mateix temps ensenyava deontologia professional mèdica a la facultat de medicina de la mateixa ciutat. L'afecció per a la investigació de la litúrgia li vingué, segons ell mateix em va dir, de la necessitat d'estudiar els textos eucològics relatius al dejuni per a tractar d'aquesta pràctica ascètica en les classes de teologia moral que donava. Això originà no solament el llibre *San Siricio y las Cuatro Témpos* (València, 1958), sinó tot l'interès que li suscità, en general, l'eucologia llatina antiga. El subtítol del llibre sobre sant Sirici fa: «Una investigación sobre las fuentes de la espiritualidad seglar y del Sacramentario Leoniano». Janini continuà estudiant aspectes mèdics i higiènics relacionats amb l'ascesi antiga, fixant-se particularment en allò que han dit Gregori de Nissa, Basili d'Àncira i Jeroni sobre les malalties, la dieta i el dejuni. Però l'interès principal de Janini anirà enfocant-se més i més en les fonts litúrgiques, especialment, com és natural, en la quaresma i, amb el temps, se centrarà en aquells llibres de la litúrgia romana antiga que exerceixen una particular atracció: els sacramentaris, els quals contenen l'eucologia, tan sovint elogiada, no bíblica, sinó feta de textos originals. Fou el Sacramentari Gelasià el que més atragué l'atenció de Janini. L'anàlisi d'aquest gran document de la litúrgia romana i el seu estudi comparatiu fou el que introduí Janini a les fonts de la litúrgia hispànica. Encara en els anys 1984 i 1985 el Gelasià antic, el còdex Reginensis 316, continuava ocupant l'interès de Janini en les seves investigacions sobre els orígens del ritu hispànic. Ja en el primer article que publicà sobre el Sacramentari Gelasià: *El Gelasiano de missarum solemniss* (1958), bo i revelant algunes vegades una imaginació una mica atrevida que el portarà a formular hipòtesis que li han estat criticades com a precipitades, sotmet Janini tant el Sacramentari Gelasià antic com el Sacramentari Lleonià (Veronense) i el Gregorià, a una anàlisi minuciosa per determinar llur formació i començar a parlar de la introducció del Lleonià a Gàl·lia i a Hispània als inicis del segle VI. I els úl-

2. «De institutione Quadragesimae apud sanctum Hieronymum» *Periodica de re morali canonica liturgica* 47 (1958), p. 41-60. —No és de caràcter litúrgic l'article publicat aquest mateix any: «Los pecados graves y leves según san Cesáreo de Arlés» *Revista Española de Derecho Canónico*, 13 (1958), p. 117-123.
3. En aquestes pàgines m'ocupo només del treball científic de Janini en el domini històrico-litúrgic. Però el Dr. Janini, com a home, com a metge i, especialment, com a prevere, desplegarà també una activitat pastoral i humanitària que no ha quedat potser prou coneguda, i que sorprèn i admira en un recercador com ell, tan donat a la investigació. El fet que un germà seu fos enginyer director del port de València facilità a mossèn Janini organitzar a la barriada d'aquest port una «ciutat de nois». Però no fou aquesta l'única obra seva de tipus social cristià. Desgraciadament estic poc informat sobre aquests aspectes de l'activitat de Janini.

tims articles de Janini tracten encara d'influències visigòtiques en aquests documents litúrgics de tipus romà.

En els primers anys del decenni 1961 a 1970 comencen a aparèixer els treballs que constitueixen dues matèries que són essencials en la llarga llista bibliogràfica de Janini: els que versen concretament sobre els llibres de la litúrgia hispànica i els que acabaran proporcionant un inventari general dels manuscrits conservats en les biblioteques d'Espanya. Dels primers en resultaran les seves grans edicions de fonts del ritu hispànic, les quals faran del Dr. Janini un digne successor de dom Marius Férotin. Els del grup segon inicien allò que Janini anomenà el seu «*Iter Hispanicum*», que acabarà coronat principalment pel catàleg dels manuscrits litúrgics de la Biblioteca Nacional de Madrid (1969, dut a terme amb la col·laboració d'Anscari M. Mundó i de Josep Serrano) i pel de la catedral de Toledo (1977), així com pels de les biblioteques de Castella i Navarra (1977) i d'Aragó, Catalunya i València (1980). Aquests volums darrerament esmentats convertiran Josep Janini en el Víctor Leroquais espanyol, encara que, per la seva presentació, els de Janini no poden ésser comparats amb els magnífics catàlegs dels manuscrits litúrgics de les biblioteques públiques de França elaborats per Leroquais.

Fins i tot els qui diguin que algunes de les descripcions de manuscrits haurien pogut ésser més perfectes, hauran de reconèixer l'enorme treball que representà per a Janini recórrer tantes biblioteques i tants fons, alguns no sempre de fàcil accés. Ell no es limitava a inventariar els còdexs, sinó que s'apuntava també els fragments. Això esdevenia especialment difícil en les biblioteques que no disposaven de cap mena de catalogació o que només podien oferir un inventari provisional i imperfecte. A més, tinguem en consideració que aquest treball representà per a Janini unes despeses econòmiques que, segons tinc entès, ell mateix cobrí. Tingué, gràcies a Déu, les possibilitats de fer-ho i disposà encara d'una altra cosa preciosa: de temps.

Catalunya deu molt a Janini en el coneixement dels propis manuscrits litúrgics. Aquí tingué la sort de trobar col·laboradors que l'ajudaren no solament a trobar el material, sinó a identificar-lo; però tal col·laboració tampoc no mancà fora de Catalunya. Per altra banda, la intervenció de Janini en certes biblioteques obligà i ajudà als conservadors a posar ordre en els fons manuscrits quan aquests ho necessitaven. No cal dir que en els fons menys manejats Janini feu bons descobriments i hi pogué transcriure nombrosos textos que han estat editats per primera vegada per ell.

Cal fer un esment especial de les edicions dels grans llibres del ritu hispànic. Hi ha, en primer lloc, la del *Liber mysticus*, que conté els anomenats «*officia Silensia*», ja que el manuscrit corresponent, l'Add. 30.844 del Museu Britànic, procedeix de Silos. Aquesta edició hagué d'aparèixer, en tres lliurances, a la revista *Hispania Sacra* (1976 a 1978/79), de la qual ocupà dues-centes seixanta-nou pàgines. Les edicions següents

tingueren més sort i foren publicades en sengles volums. L'Institut de Estudios visigótico-mozárabes, de Toledo, va editar el *Liber mysticus* de quaresma, tret del manuscrit 35.2 de la Biblioteca capitular toledana (1979), el *Liber mysticus* de quaresma i pasqua segons el manuscrit 35.5 del mateix fons (1980) i el *Liber Missarum* de Toledo amb altres llibres «místics» (1982 i 1983). En la col·lecció «Studia Silensia» aparegué l'any 1981 el *Liber Ordinum* sacerdotal, segons el manuscrit 3 de Silos, i com a obra póstuma, publicada l'any 1991, la mateixa col·lecció presentà l'edició del *Liber Ordinum* episcopal, tret del manuscrit 4.

Com veiem, aquestes grans publicacions s'agombolen entorn de l'any 1980; això vol dir que Janini les tenia preparades des de feia temps, esperant l'ocasió de poder donar al públic les referides edicions de grans fonts litúrgiques hispàniques. A elles cal afegir una sorprenent quantitat d'edicions menors, publicades ací i allà en revistes o en altres publicacions.

Tals descobriments i edicions de textos antics, així com una munió d'estudis sobre els mateixos, és el resultat d'una llarga carrera d'investigació, truncada per la mort. Els amics de Janini l'hem conegut com un treballador infatigable, dedicat veritablement a la tasca proposada. Hi ha qui l'ha qualificat de precipitat en algun dels seus judicis en la interpretació històrica dels textos tractats; algú ha notat certes vacil·lacions en la manera de presentar les fonts. Crec que això pot provenir del fet (digne d'admiració, en tot cas) d'haver estat, en més d'un aspecte, un obligat autodidacte. De tota manera, cal considerar el Dr. Janini com un investigador seriós i responsable, gran coneixedor del ritu hispànic. Les seves edicions són instruments de treball preciosos per als recercadors; amb els seus estudis ha aclarit molts problemes, ha suscitat també noves qüestions i ha traçat camins per cercar-ne les solucions.

El seu contacte constant amb els manuscrits medievals li va fer adquirir una experiència i una afecció per al món de la paleografia. Això el mogué a fundar un institut de codicologia, amb seu a València. Però segons tinc entès, aquest institut no experimentà un desplaçament notable.

El tractament de les fonts de la litúrgia hispànica i de la romana li proporcionà també una experiència en el coneixement de la interdependència i la crítica dels textos. Demostrà, per exemple, tenir molta perspicàcia quan descobrí els artificis del canonge Alfonso Ortiz, encarregat pel cardenal Francisco Jiménez de Cisneros, arquebisbe de Toledo, per fer imprimir els llibres mossàrabs per a l'ús del culte diví. Ortiz manipulà lliurament les fonts, alterant molts textos. Janini ha revelat que molts problemes i enigmes que hom creia que provenien de fonts perdudes no són altra cosa que efectes de les manipulacions del canonge toledà.

Janini tenia un temperament fogós, però al mateix temps era sincer i humil. Sabia ésser un bon amic, servicial i deferent. En les vacil·la-

cions i dubtes demanava consell. Els pròlegs dels seus llibres contenen demostracions d'agraïment envers les persones que l'havien aconsellat. Comunicatiu i sincer, no solament feia cas dels consells que rebia, sinó també de les crítiques que li feien. Un exemple: el juny de l'any 1959 cregué haver descobert en el còdex Emilianensis 35 de la Reial Acadèmia de la Història el manuscrit més antic del Sacramentari Gregorià. Janini s'havia deixat enganyar per les descripcions paleogràfiques de persones incompetents que, sorprenentment, havien atribuït al segle VIII l'escriptura del còdex; algú fins i tot li havia apuntat el segle VII. Quan alguns li vam posar en clar que el manuscrit era d'una època molt més tardana, Janini es retractà de seguida.

Assistent molt assidu, malgrat la distància geogràfica entre València i Barcelona, a les sessions de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, ens ensenyava els originals inèdits de les seves obres i ens feia partícips dels seus projectes. Recordo la vivor amb què parlava, amb aquella veu mig ofegada de fumador empedreït.

El fet d'haver desaparegut d'aquesta vida poc després de la publicació de les seves grans edicions i, encara, el fet d'haver escrit sempre en una llengua que té poc ressò en el món científic de la història de la litúrgia, han estat la causa, crec jo, que hom no hagi reconegut prou els mèrits científics de José Janini. Tinc la sensació que no obtingué en vida prou reconeixement del seu valor com a recercador. Les paraules que he escrit i la bibliografia comentada que seguirà, a més de proporcionar un instrument de treball útil per als estudiosos, volen també contribuir a fer justícia a un investigador com José Janini.

La bibliografia que segueix és només la dels treballs relatius a la història de la litúrgia. Com que la producció literària de José Janini és molt nombrosa, no puc pretendre que la llista sigui completa. Estaré agraït per qualsevol indicació que serveixi per anar-la completant.

AA	<i>Anthologia Annua</i>
AST	<i>Analecta Sacra Tarraconensia</i>
ASV	<i>Anales del Seminario de Valencia</i>
AV	<i>Anales Valentinus</i>
B	<i>Burgense</i>
BRAH	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i>
EB	<i>Estudios Bíblicos</i>
EV	<i>Escritos del Vedat</i>
HS	<i>Hispania Sacra</i>
MLC	<i>Miscel·lània Litúrgica Catalana</i>
RABM	<i>Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos</i>
RTC	<i>Revista Catalana de Teologia</i>
RET	<i>Revista Española de Teología</i>
S	<i>Salmanticensis</i>
SP	<i>Studia Patristica</i>
SS	<i>Studia Silensia</i>
TU	<i>Texte und Untersuchungen</i>

- 1 *San Siricio y las Cuatro T mporas. Una investigación sobre las fuentes de la espiritualidad seglar y del Sacramentario Leoniano*. Valencia, Seminario, 1958.

Parla el professor de teologia moral del Seminari Metropolità de València, el qual amb aquest llibre ofereix una ampliació del que fou el discurs inaugural del curs 1958-1959. Vegeu el que n'ha quedat dit en la introducció. Per criteris interns Janini atribueix al papa Sirici (mort l'any 399) el formulari contingut en el Sacramentari Leonei  (Veronense) per a la missa que inaugura els dejunis que tenen lloc immediatament després de la Pentecosta. Més encara: Sirici, gran «artista de la litúrgia romana», fou el qui instituí el dejuni de les t mpores. Aix  no ha quedat patent en la història per culpa de la malvolença de Jeroni. El formulari de la missa esmentada es reflecteix en el primer sermó «de ieiunio Pentecostes» del papa Lleó I. Aquestes asseveracions de Janini referents a Sirici sembraren una certa inquietud entre els historiadors de la litúrgia en el món internacional. Foren rebudes per molts amb consideració i respecte, però també molts continuen creient que les t mpores tenen un origen més antic. Vegeu S[uitbert] B[enz] a *Archiv f r Liturgiewissenschaft*, 7 (1962), p. 559.

- 2 «El Gelasiano “de missarum solemniss”», HS, 11 (1958), p. 83-105.

Aquest article és important per veure l'enfocament que de bon principi preng  Janini en l'estudi de l'antiga eucologia llatina. La clàssica denominació «sacramentarium leonianum, gelasianum, gregorianum» era, per a ell, una mera «lis uerborum». El papa Gelasi I no fou únicament creador de moltes fórmules del Leonei  (*Veronense*, com se sol dir ara), sinó que ha de ser considerat com el compilador i «editor» d'aquest sacramentari. Per demostrar-ho Janini sotmet a un examen particular les divisions «in natale episcoporum», les misses de t mpores (vegeu el que ha estat dit al número anterior d'aquesta nostra llista), la missa de la vigilia de la Pentecosta, la «consecratio episcoporum», la «benedictio super diaconos», la «consecratio presbyteri», la fórmula «ad uirgines sacras» i les misses del mes de juliol. Sembla que Gelasi volgu  salvar d'una possible destrucció tots els «libelli missarum» que es conservaven a l'Arxiu del Later . Per aix  els recollí no sense bons criteris litúrgics, però amb la precipitació amb que aplegà els tresors literaris litúrgics dels seus antecessors no pogué evitar certes repeticions. Els compiladors dels sacramentaris posteriors evitaran les repeticions adoptant un sol formulari per dia litúrgic. Les notícies que dóna el *Liber Pontificalis* sobre Gelasi apareixen com a certes si hom té present, en el sentit susdit, l'actuació del papa. El Leonei  arribà a Gàl·lia i a Hispània almenys als primers anys del segle vi. La reforma de Gregori I ha d'haver-se dut a terme prenent com a base el Leonei  i amb intencions molt més directament pràctiques. Però el Sacramentari Gregorià no es va implantar a tot arreu d'una manera obligatòria; aix  altres tipus de sacramentaris posteriors a Gregori (el Padu , el de Magúncia, el Reginensis 316, els Gelasians del segle viii i el mateix Veronense) pogueren anar imposant-se.

Aquest article manifesta prou clarament l'atreviment de Janini en formular hipòtesis, per no dir tesis; atreviment algunes vegades precipitat i que amb el

temps obligarà al nostre autor a moderar-se, quan no a retractar-se, com veurem de seguida.

- 3 «Un sacramentario gregoriano, en Madrid», BRAH, 145 81959), p. 107-119.
- 4 «Un sacramentario gregoriano lemosín en Madrid», HS, 12 (1959), p. 209-212.

El juny del 1959 manifestà Janini haver fet un singular descobriment: creia haver trobat en el còdex Emilianensis 35 de l'Acadèmia de la Història, de Madrid, el manuscrit més antic del sacramentari gregorià. Ja he dit en la introducció com Janini es deixà desorientar per paleògrafs inexperts en allò que es refereix a la datació del còdex esmentat.

He fet constar també que quan amics feren veure a Janini l'error en què havia incorregut, no tardà gens en retractar-se (núm. 4). El còdex de Madrid pertany al segle XI, no al VII o al VIII. Procedeix del cercle de la influència del monestir de Sant Marçal de Llimotges.

- 5 «Liturgia trinitaria española en los misales Gelasianos del siglo VIII», AA, 7 (1959), p. 9-93.

Un dels estudis en què Janini amb més detenció, i també amb més gosadia, s'esforça, amb gran riquesa d'arguments, en demostrar les seves teories relatives a certes dependències de l'eucologia romana antiga respecte a la hispànica. El nucli principal de la investigació és el clàssic prefaci de la Santíssima Trinitat, obra mestra, segons Janini, dels bisbes de Toledo Quirze i Julià. Si admetem que l'arquetip romà d'aquest prefaci és hispànic, poden solucionar-se els problemes de datació dels sacramentaris romans primitius. Per altra banda, la crítica interna i l'anàlisi del ritme confirmen que les oracions trinitàries del *Liber Sacramentorum* de Toledo van ser «romanitzades» fora de Roma. Janini arriba a aquesta conclusió tenint en consideració que la litúrgia romana del segle V era cristològica, no trinitària. Compara el sacramentari Lleonià amb l'Oracional hispànic, atribuït a sant Leandre. Dóna explicacions sobre la formació de les oracions trinitàries del *Liber Sacramentorum* toledà, que és del segle VII, o sigui, de després de la conversió dels arrians. És en aquesta font on es troben certes formulacions que posteriorment retrobem en el sacramentari Reginensis 316 i en els gelasians del segle VIII. Gràcies als liturgistes de la Gàl·lia de la segona meitat del segle VIII no es perderen uns hispanismes trinitaris que han perdurat en la litúrgia romana. I per via franca arribaren més tard a la mateixa Hispània uns girs que li eren originalment propis. Però l'extens estudi de Janini conté encara una gran riquesa de detalls que no es deixen resumir fàcilment. L'autor tracta de l'activitat literària i de les fonts emprades pels concilis toledans i per escriptors antics. Entren en qüestió Isidor de Sevilla, Eugeni de Toledo, Brauli de Saragossa, Ferrand de Cartago, els papes Lleó I i Gelasi, i altres.

- 6 «La nueva edición del Sacramentario Ps-Gelasiano y sus fuentes españolas», HS, 13 (1960), p. 207-211.

Treball estretament emparentat amb l'anterior. Complementa amb dades hispàniques les taules de concordances del sacramentari Gelasià Reginensis 316 publicades per Petrus Siffrin l'any 1959. Janini persisteix en la tesi que el papa Gelasi és l'autor de la compilació que és el Sacramentari Lleonià. El Reginensis 316 és qualificat de pseudo-Gelasi i entès com una compilació complexa d'elements romans, hispànics i francs, compilació que es dugué a terme sota el rei Pippí.

- 7 «Cuaresma visigoda y carnes tollendas», AA, 9 (1961), p. 11-83.

Un altre treball típic de Janini, en què tornen a combinar-se el seu interès per la higiene (dejuni, abstinència) i per la litúrgia. En la progressiva organització històrica de la quaresma en el ritu visigòtic hom hi pot veure quatre etapes. La primera fou la d'una pràctica encara no gaire organitzada del dejuni en dies anteriors al Divendres Sant segons el testimoniatge del Concili I de Saragossa, de l'any 380. La segona etapa és la de formació, amb caràcter penitencial, de l'«introitum quadragesimae», de la segona meitat de la quaresma i de tota la setmana abans de pasqua, segons el que es dedueix del Concili II de Braga, del 572. La tercera etapa és la de la quaresma ja ben formada, la de trenta-sis dies (o sigui, dels quaranta descomptats els diumenges), dies que eren considerats «quasi pro totius anni decimis», segons l'expressió de sant Isidor, el qual, entre les fonts que l'inspiraren en les coses que diu sobre les pràctiques quaresmals, hi ha la Regla de sant Benet (vegeu, del mateix Janini, «San Isidoro y la Regla de san Benito», AST, 31, (1958), p. 259-260). Aquí entra en consideració el cànon XI del Concili IV de Toledo, del 633. La quarta etapa és la fase final de l'organització que dugué a terme el Concili VIII de Toledo del 653 i que el bisbe Julià sistematitzà definitivament en els llibres litúrgics «de toto anni circulo». En la contemplació de tota aquesta evolució històrica de la quaresma cal fer una distinció entre les pràctiques penitencials dels monjos i la dels simples fidels. Hi ha una teologia del dejuni, que es manifesta d'una manera particular en el Concili VIII, les actes del qual s'inspiren en Gregori el Gran. Les prescripcions del Concili VIII van donar peu a la creació del formulari de la missa del començ de la quaresma, missa dita «de carnes tollendas», l'autor de la qual és, segons Janini, Eugeni II de Toledo, el qual, per la seva part, s'inspira en el Sacramentari Veronense. Eugeni ha d'ésser també l'autor de la missa «Diem hunc primum». Janini no podia deixar de parlar de la influència que el ritu quaresmal visigòtic exercí més enllà dels Pirineus. Documents com el Missal de Bobbio i el Sacramentari d'Angulema presenten paral·lels amb les fonts visigòtiques, mentre que la legislació quaresmal dels visigots influí en la corresponent de Carlemany, la qual havia d'influir posteriorment en la península Ibèrica. No és sinó al segle XI, abolida la Lex Visigothorum, que a Espanya comença a ésser observat el dimecres de cendra com a cap o inici de la quaresma. Un apèndix fa veure les variants i les interpolacions que van sofrir els textos dels antics concilis hispànics.

- 8 «Notas sobre libros litúrgicos hispánicos», HS, 14 (1961), p. 145-154.

Descripció de tres manuscrits litúrgics. En primer lloc, de dos fulls d'un missal plenari del segle XI o del XII, conservat a l'Arxiu de la Catedral d'Orense. El missal fou escrit per a l'ús d'aquesta catedral. Els dos fulls de pergamí que en queden contenen misses de quaresma. En segon lloc ve la descripció de dos altres fulls també d'un missal plenari del segle XII, guardats a l'Arxiu de la Catedral de Sant Jaume de Compostel·la. Contenen misses del santoral: de Joan Baptista, Pere i Pau, Marçal, Eparqui. El formulari de la missa de sant Marçal era desconegut. De la missa de sant Eparqui només hi ha la col·lecta. Finalment descriu Janini un sacramentari del Burgo de Osma (Sòria), del segle XIII. És el còdex 156 de la rica col·lecció de manuscrits que posseeix l'Arxiu Capitular del Burgo. Janini edita, tret d'aquest manuscrit, la missa de sant Pere bisbe d'Osma, celebrat el 2 d'agost.

- 9 «Hacia el inventario de manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España. Primeras etapas de un "Iter Hispanicum"», HS, 14 (1961), p. 465-471.

En la sèrie cronològica dels treballs publicats de Janini, aquest article apareix com una fita significativa. Anuncia allò que, sobretot des de l'any 1961 i, més encara, a partir del 1962, constituirà la producció literària més gran de Janini. Abans d'aquestes dates havia ja iniciat, i més que iniciat, una notable activitat de viatger recercador, activitat que ell designa, com ja hem insinuat a la introducció, amb l'expressió mabilloniana d'«Iter Hispanicum». La comparació amb l'activitat de dom Mabillon és força justa. En aquestes pàgines Janini comença per comparar l'estat en què es trobava Espanya comparada amb altres països europeus, en els quals els fons manuscrits havien sofert un progrés molt més gran en ésser posats al coneixement i a l'ús del públic estudiós. Janini fa veure el valor de tantes col·leccions de manuscrits poc o gens estudiats, que hi ha a la península Ibèrica. Elogia allò que ja ha estat fet en aquest sentit. Explica els viatges empresos per ell i fins dona notícia de bastants manuscrits litúrgics, la descripció detallada dels quals anirà apareixent en articles i llibres posteriors, alguns d'aparició immediata. Especial atenció mereixen els manuscrits litúrgics toledans, objecte de la predilecció de Janini. Els viatges duts a terme per ell fins ara han servit per tenir una idea sumària de la feina que hi ha per fer i per planejar nous viatges més sistemàtics i fets amb més detenció.

- 10 «El sacramentario papal a principios del siglo XIII», ASV, 2 (1961), p. 325-348.

Descripció detallada del manuscrit 730 de la Biblioteca Nacional de Madrid. És un bon testimoni de com els sacramentaris de la cort pontifícia anaren enriquint-se amb elements dels «ordines» papals. A més de la transcripció d'una missa entre els diumenges de després de la Pentecosta («Deus qui admirabile... Tua domine sperantes... Deus qui transtulisti...»), ofereix Janini l'edició dels «ordines» papals del Triduum de setmana santa del manuscrit 730, comparat amb altres manuscrits de Roma. El manuscrit 730 havia format part de la col·lecció del Duc d'Uceda i deu procedir, com molts altres peces d'aquest fons, de la catedral de Messina.

- 11 «El fragmento de sacramentario de San Juan de las Abadesas», AST, 34 (1961), p. 223-230.

Aparegut el 1962. Descripció d'un bifoli de pergamí del segle XI. Relíquia d'un sacramentari en què el temporal anava barrejat amb el santoral. El fragment conté la vuitada de la Pentecosta a partir de la fèria III mutilada. Segueixen les misses de sant Joan Baptista: vigília, primera missa, missa de l'aurora, no sencera aquesta última. El sacramentari correspon a un tipus de gregorià mixt. Janini edita tot el text, comparant-lo amb el de les fonts essencials. El fragment es conserva en la carpeta 539 de l'Arxiu Arxiprestal de Sant Joan de les Abadeses (Girona).

- 12 «La plegaria de San Siricio "Ad virgines sacras"», SP, V, TU, 80 (1962), p. 86-103.

Els «papers» del Tercer Congrés Internacional d'Estudis Patristics d'Oxford, de l'any 1959, aparegueren tres anys després de la celebració del Congrés. La contribució de Janini pertany al temps en què encara s'ocupava molt del papa Sirici en relació amb el Sacramentari Lleonià (Veronense). Les dues oracions «Ad uirgines sacras» foren ajuntades pel papa Gelasi I. Les fonts utilitzades per l'autor dels dos textos (Ambròs, Jeroni), les dades històriques que forneixen i l'estil literari demostren que les oracions no són de Lleó I, sinó de Sirici.

- 13 «San León y las misas del Bautista», ASV, 2 (1962), p. 123-201.

Nou desplegament de les teories de Janini sobre la formació dels primers sacramentaris. Les fórmules 232 a 241 del Veronense (edició Mohlberg-Eizenhöfer-Siffrin) pertanyen a Lleó. Les 242 a 250 haurien estat redactades sota el papa Hilari. Les 251 a 256 han d'ésser obres de Gelasi I. Així aquests textos estan ordenats cronològicament en el manuscrit de Verona. Els formularis de missa 123 i 125 del Gregorià (edició Lietzmann) pertanyen a Gregori I. La missa 124 «primo mane» ha d'ésser probablement del temps de Gregori II, papa que va ampliar el Sacramentari Gregorià. Les oracions que apareixen afegides a l'esmentat formulari 124 en la seva estructura pura no són d'origen romà; entre aquestes oracions afegides, la 6 sembla de procedència visigòtica. La forma ordinària dels títols corresponents a aquestes misses del Gregorià tampoc pot ésser romana; ha de venir de Gàl·lia. Janini estudia encara la sort escaiguda a les misses de la vigília i de la festivitat de Joan Baptista a Hispània i a Gàl·lia, especialment en el Missale Gothicum i en el de Bobbio, així com en el còdex Reginensis 316, que és un sacramentari gal·licano-romà. En apèndix examina Janini els sermons de passió de sant Lleó com a font literària de les misses de sant Joan Baptista afegides pels papes Hilari i Gelasi I. Les coincidències demostren que les misses no són del mateix Lleó, sinó d'imitadors seus; Lleó no s'hauria copiat a si mateix tan literalment.

- 14 «Un singular sacramentari aragonés», BRAH, 151 (1962), p. 133-150.

Es tracta del còdex Emilianense 52 de la Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid. És un sacramentari escrit després de l'any 1065 i procedeix d'Aragó, possiblement de Roda. Excepcionalment porta el santoral no barrejat amb el temporal ni posat després d'aquest, sinó al principi del llibre.

- 15 «Los sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito», AST, 35 (1962), 5-56.

Aparegut el 1963. La ciutat de Tortosa va ser deslliurada de l'Islam el 30 de desembre de l'any 1148. Aleshores els canonges de Sant Ruf d'Avinyó hi introduïren el ritu romà. L'església catedral de Tortosa té la sort de conservar els seus manuscrits litúrgics més antics, entre els quals hi ha diferents sacramentaris, que Janini descriu i n'assenyala el valor històric. El manuscrit 11 seria el sacramentari que portà a Tortosa, directament d'Avinyó, Gaufred, que fou prior de Sant Ruf i, més tard, el primer bisbe de la restaurada diòcesi de Tortosa.

- 16 «La missa de san Ferreol y el misal manuscrito de Uzès», RET, 22 (1962), p. 57-59.

El manuscrit 9590 de la Biblioteca Nacional de Madrid és un misal del segle xv escrit per a l'ús de la diòcesi d'Uzès (Gard), bisbat suprimit l'any 1790 per la Revolució Francesa. Abans de fer la descripció del bell còdex, Janini s'ocupa en la consideració de la missa de sant Ferriol (Ferreolus), que fou bisbe d'Uzès en el segle vi. Victor Leroquais, en la seva obra *Les sacramentaires et les missels des bibliothèques publiques de France*, no coneix cap formulari de missa per aquest sant. —Per a la història de la primera oració o col·lecta, «Propiciare nobis domine famulis tuis», podeu consultar la meua edició del *Sacramentarium Riuipullense* (Barcelona-Madrid, 1964) 46, nota 28.

- 17 «Dos calendarios emilianenses del siglo XI», HS, 15 (1962), p. 177-195.

Són calendaris de San Millán de la Cogolla continguts en el missal còdex Emilianensis 18 de la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid, f. 1 i f. 6-11, del segle XI. El primer és un fragment d'un calendari visigòtic: va del gener fins a l'abril. Dom Férotin no prestà una atenció especial a aquest calendari fragmentari, potser perquè es trobava al començ d'un missal romà. El segon calendari és romà, encara que escrit, com el primer, en lletra visigòtica. És un bon testimoni de la incorporació, al calendari romà, de molts sants celebrats en la litúrgia hispànica antiga. Cal observar que, malgrat el que afirma Janini, el primer calendari ja havia estat editat per dom Férotin en la seva edició del *Liber Ordinum*, p. 495 s.⁴

4. J. VEZIN, «Un calendrier franco-hispanique de la fin du XIe siècle (Madrid, Acad. Hist. 18, f. 6-11v)», a *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 121 (1963), p. 5-25, publicà el segon calendari, sense tenir temps de saber que Janini també l'editava.

- 18 «Manuscritos latinos del Museo Arqueológico Nacional de Madrid», HS, 15 (1962), p. 221-231.

Alguns dels nou manuscrits indicats són litúrgics. El 3 és un martirologi del segle XIII, procedent del monestir de Santa Maria la Real, O. Cist. (Burgos). El 4 és un breviari del bisbe de Burgos Íñigo López de Mendoza y Zúñiga (1529-1537). Els 5 i 6 són cantorals de la Cartoixa de Las Fuentes (Saragossa); són del segle XVI. Els 7 i 8 són igualment cantorals, del segle XVI, provinents de l'església de Santa Engràcia de Saragossa, però que semblen haver pertangut a monjos jerònims. El 9 és un devocionari, amb textos llatins i castellans, escrit abans del 25 de juliol de 1577.

- 19 «Manuscritos de la Colegiata de San Félix de Gerona», HS, 15 (1962), p. 401-437.

Treball dut a terme amb la col·laboració de Josep Maria Marquès. Durant la Guerra Civil Espanyola del 1936 al 1939 van dispersar-se els manuscrits de l'església de Sant Feliu de Girona: tres d'ells van anar a parar al Museu Diocesà; els altres, al Seminari Conciliar. Com que fins ara mancava una informació exacta sobre aquesta situació, els investigadors ho tenien difícil per identificar els manuscrits i utilitzar-los. Janini i Marquès van fer un treball de molt agrair fent llum en aquest sentit. Han estat deixades de banda les antigues numeracions de les peces (queden indicades en una concordànça al final de l'article). Els quaranta-sis manuscrits han obtingut noves signatures. Vint-i-dos dels còdexs són llibres litúrgics; la major part són manuscrits moderns; només quatre han estat escrits abans del segle XIII. En les datacions, les que proposen Janini i Marquès no concorden sempre amb les que havien proposat altres anteriorment. L. Batlle Prats, «La biblioteca de la colegiata de San Félix de Gerona», a *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, 1. Reihe, vol. 21 (1963), p. 146, dona una llista dels manuscrits en qüestió. Hi trobo a faltar l'antic manuscrit 12, un ritual de sant Feliu.

- 20 «Los manuscritos del monasterio de Vallbona (Lérida)», HS, 15 (1962), p. 439-452.

Santa Maria de Vallbona és un monestir cistercenc femení que es troba en l'arxidiòcesi de Tarragona. Janini dona notícia de vint-i-vuit manuscrits que conserven les monges. Molts d'ells són llibres litúrgics. El primer és un evangeliari del començament del segle XIII. El 2 està format per un capituler-col·lectari i un ritual cistercenc, tot del segle XIV. Janini ofereix una descripció de la «benedicció sepulcri» del ritual; està composta amb elements del ritu visigòtic. El 6 bis és un devocionari del segle XV. Entre les oracions que conté n'hi ha una de visigòtica: «Ingeniti patris, unigenite Christe...». El 7 és un sacramentari cistercenc del segle XIII. El 8 és un saltiri amb un capituler-col·lectari, tot del segle XIV. El 9 és un lliçoner de l'ofici del segle XIII. El 10 és un antifonari de l'ofici del segle XV. El 13 és un altre sacramentari cistercenc de la primera meitat del segle XIII. El 14 és un epistoler de cap al final del segle XIII. Els 16 i 17 són lliçoners de l'ofici del segle XIII. El 18 és un breviari de cor cistercenc del segle XIII. El 19 és un oficiari o gradual executat entre els anys 1294 i 1328. El 20 és un gradual del

segle xv. El 21, el 22, el 23, el 24 i el 25 són antifoners, suposem que de l'ofici (Janini no ho indica); són del segle xv, excepte el 23 que és del xiv. Manca la descripció del 24, mancança que no ha estat suplerta en la reproducció que del catàleg dels manuscrits litúrgics de Vallbona va fer Janini en *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, II (1980), p. 307-313. Finalment, el manuscrit 26 és un gradual del segle xii o del xiii.

21 «Un misal manuscrito de Salamanca», S, 9 (1962), p. 623-625.

És el manuscrit 1185 del Palau Reial de Madrid, un missal del segle xv «secundum consuetudinem ecclesiae Salamantinae». Després de donar-ne una descripció sumària, publica Janini el formulari de la missa de sant Isidor de Sevilla (sense prefaci, però amb «oratio alia»). En la segona oració («alia») sant Isidor és dit «Yspaniarum doctor».

22 «Códices litúrgicos de la catedral de Segovia», *Estudios Segovianos*, 44 (1964), p. 293-321.

Els manuscrits 81 i 82 són dos devocionaris gairebé idèntics del segle xiii, amb els oficis de difunts i de la Mare de Déu, amb notes històriques idèntiques en ambdós còdexs (quan Janini, a *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, I, p. 255, atribueix al manuscrit 81 vuit-cents vuitanta-sis folis, deu voler dir vuitanta-sis; el manuscrit 82 en té vuitanta-cinc). El manuscrit 263 és un martirologi del tipus del d'Usuard, de la segona meitat del segle xiii. El 347 és un llibre d'hores del segle xv. El 356 és potser el manuscrit més interessant d'aquest fons; és un sacramentari segovià de la segona meitat del segle xii, del qual Janini reproduceix en facsimil els fulls 77v i 78 i en descriu detalladament l'«ordo missae» i el ritual del matrimoni. El 363 és un breviari de Segòvia del final del segle xv. Els manuscrits que segueixen no tenen signatura: un breviari de Segòvia dels segles xiii i xiv, un bifoli d'un missal del xii, un evangeliari-benediccional de la missa del pas del segle xii al xiii, un missal votiu del xv, un missal de cap al final del xv, un cànon de la missa, precedit de prefacis, de la segona meitat del xv i, finalment, un antifoner (de l'ofici) de cor dels segles xv i xvi.

23 «“Sacramentorum praefationes” y liturgia visigòtica», HS, 17 (1964), p. 141-172.

Un altre dels grans esforços de l'autor per demostrar la relació entre la litúrgia romana i la visigòtica. Revela que les investigacions exposades aquí foren iniciades l'any 1959, possibilitades per una beca rebuda de la Fundació Joan March. Es tracta d'un treball que l'autor mateix considera important dins el curs de les seves exploracions en el camp esmentat. Identificats uns prefacis com a estrictament gelasians, és a dir, com a productes literaris del mateix papa Gelasius I, i incorporats en el sacramentari anomenat *Veronense* o *Lleonià*, Janini opina que almenys un «libellus» amb els textos referits passà a la península Ibèrica al segle vii, tot al més aviat. Aquest material litúrgic arribat a Hispània va ser una font directa d'inspiració per a la composició de fórmules del ritu visi-

gòtic. L'article està dedicat a fer veure quines són les expressions romanes reflectides en l'antiga litúrgia hispànica.

- 24 «Facsimiles de manuscritos litúrgicos visigóticos toledanos en los legajos de Burriel (Biblioteca Nacional)», HS, 18 (1965), p. 27-32.

Treball dut a terme amb la col·laboració de Josep Maria Marquès. El cal·lígraf toledà del segle XVIII, Francisco Javier de Santiago Palomares, quan transcrivia còdexs visigòtics, sabia reproduir amb exactitud els caràcters. Per al jesuïta Andrés Marcos Burriel va fer còpies facsimils de parts dels manuscrits 33.2, 35, 1-4 i 35.6, segons les signatures actuals, de la Biblioteca Capitular de Toledo. En total, es tracta de deu reproduccions que es troben entre els papers de Burriel, conservats a la Biblioteca Nacional de Madrid. Vegeu el número 37.

- 25 «Fragmentos litúrgicos del Archivo Histórico Diocesano de Tarragona» AST, 38 (1965), p. 217-230.

Amb la col·laboració de Xavier Ricomà. L'Arxiu fou creat en aquest segle per l'arquebisbe Francesc Vidal i Barraquer, el qual reuní fons antics d'arxius parroquials. Com és sabut, són molts els lligalls antics que han estat coberts amb fulls de pergami, sovint bifolis, de còdexs medievals; entre aquestes restes de còdexs destrossats apareixen fragments importants pel seu contingut. L'arxiver Ricomà ha reunit en carpetes alguns centenars de tals fragments de còdexs. Aquest article ofereix l'inventari dels fragments litúrgics més antics, els que van del segle X al XII; assenyala però també, per l'interès especial que solen tenir, els fragments de sacramentaris més tardans, dels segles XIII i XIV. Al mateix temps descriu els fragments bíblics més antics: els de bíblies o de comentaris de la Sagrada Escriptura (en alguns casos no apareix ben clar si es tracta realment de comentaris bíblics). Les carpetes han rebut una signatura com si es tractés d'un sol manuscrit; els fragments continguts en cada carpeta van numerats com subdivisions del número general de la carpeta. Aquí vénen descrits els continguts dels manuscrits (carpetes) 18 a 23. El 18 és el recull dels fragments bíblics. Els números 19 i 20 estan integrats per fragments litúrgics amb notació musical; el 21 conté restes de lliçoners i homiliaris; els 22 i 23, de sacramentaris i missals. El lector trobarà una descripció detallada d'aquests fragments en les pàgines corresponents al referit Arxiu en Janini, *Los manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, II. No falten, en aquesta col·lecció de relíquies de còdexs litúrgics, fragments de veritable interès. Molt important és el manuscrit 22.1, quatre pàgines d'un missal escrit vers l'any 900, amb neumes catalans arcaics; vegeu A. M. Mundó, «Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya» a *II Congrés litúrgic de Montserrat*, III (Monestir de Montserrat, 1967), p. 173-188, amb reproduccions fotogràfiques del fragment. És molt d'agraïr l'esforç que han fet els autors per determinar en el possible les procedències dels fragments. Heus ací la llista de les que han pogut ésser determinades: Albi, Alcover, Aleixar, Besiers, Biure, Capafons, Catllar, Ciutadilla, Forés, Gratallops, Guimerà, La Guàrdia dels Prats, Les Piles, Lió (fragment de sacramentari copiat d'un model lionès), Maldà, Montblanc, Nalec, Omells, Passanant, Pira, Pontils, Rocafort de

Queralt, Sant Pere d'Àger, Santa Perpètua (de Gaià, suposo), Santes Creus, Tarrés, Vallbona, Vallclara, Vallespinosa i Vilallonga.

- 26 «Los fragmentos de sacramentarios existentes en Vich», HS, 18 (1965), p. 385-409.

Descripció de vint-i-cinc fragments de sacramentaris que van del segle x al xiii, conservats al Museu Episcopal de Vic (Barcelona). Els fragments procedeixen dels environs de Vic. Janini aprofita aquesta ocasió per editar un «ordo missae» del fragment 8 (apèndix I), un ritual de la unció dels malalts segons el ritu romà, però amb elements de la litúrgia hispànica, del fragment 10 (apèndix II) i una oració «ad crucem adorandam», que comença «Domine Iesu Christe filius dei uiui qui regnas cum patre...», del fragment 17 (apèndix III). Em permeto fer les següents observacions sobre el referit «ordo missae»: amb referència al text 6 (p. 403), vegeu TU, 80, p. 150; quant al text 12 (p. 404), vegeu *ibid.*, p. 151.

- 27 «La consagración episcopal en el rito visigótico», RET, 25 (1965), p. 415-427.

Retorn a les consideracions de la cronologia dels textos de la litúrgia hispànica. També l'estudi comparatiu dels textos de l'ordenació episcopal demostra que les fórmules no poden pertànyer al segle v, ja que depenen del papa Gelasi I, els textos del qual arribaren més tard a la península Ibèrica. Els textos que formen el ritual de l'ordenació episcopal no poden ésser anteriors al segle vii. El més probable és que la formació definitiva d'aquest ritual hagi d'atribuir-se al bisbe Julià de Toledo. —Podeu comparar-ho amb el que diu M. Augé, «El sacramento del orden según los concilios españoles de los siglos IV-VII», a *Claretianum*, 5 (1965), P. 71-93.

- 28 «Roma y Toledo. Nueva problemática de la liturgia visigótica», a *Estudios sobre la liturgia mozárabe*. Toledo, 1965, p. 33-53.

Completant la indicació bibliogràfica assenyalem que l'obra en què apareix aquest estudi és el volum 1 de *Publicaciones del Instituto Provincial de Investigaciones y Estudios Toledanos*. Serie 3^a: *estudios, introducciones, repertorios*. Per «nueva problemática» entén Janini les seves disquisicions relatives a la formació i a l'evolució del ritu hispànic. Aquí dona un resum general del seu pensament, en quatre parts. La primera tracta de l'obra litúrgica del papa Gelasi I (que Gregori I prengué com a base per a la formació del seu sacramentari) i de com aquesta arribà a Hispània. En la segona s'ocupa l'autor del mètode seguit pels liturgistes hispans en la creació de les pròpies fórmules, originant uns girs peculiars, característics de la litúrgia hispànica. La tercera part explica la part essencial que tingué el bisbe Julià de Toledo en la segona meitat del segle vii en l'organització dels llibres litúrgics toledans. Finalment, la quarta part exposa la manera com els girs o expressions peculiars hispànics via Gàl·lia entraren, durant l'alta edat mitjana, en els missals, pontificals i rituals romans.

- 29 «Gelasio I y el sermón *De neglecta solemnitate*» (PL 54, 433-444)», SP, VIII: TU 93 (1966), p. 248-258.

Llegit al IV Congrés Internacional d'Estudis Patrístics, Oxford, 1963. El sermó 84 de sant Lleó el Gran no pot ésser d'ell. L'estil i el contingut reclamen Gelasi I com a autor. El càstig que sofrí Roma, recordat en el sermó que blasma el poc agraïment que sentien els romans per l'ajut que Déu els presentà en aquella tràgica ocasió, es refereix al saqueig del dia 11 de juliol del 472, per Ricimer. D'aquest esdeveniment històric hi ha ressonàncies velades en els prefacis del Sacramentari Leoneià atribuïts per Janini a Gelasi. Aquesta atribució a Gelasi queda confirmada per acostaments estilístics a Jeroni (molt febles, al meu entendre) i a Agustí; però no són aquests els únics detalls que addueix Janini a favor de Gelasi com a autor del sermó. —Contra l'opinió de Janini hi ha la més recent d'Antoine Chavasse, que ha mantingut com autèntic el sermó i l'ha editat en la seva edició crítica de Lleó en el *Corpus Christianorum*, sèrie llatina, cxxxviii A (1973) 521-526. Chavasse creu que el *tractatus* LXXXIV fa referència al saqueig dut a terme per Alaric l'any 410 i data el sermó del 30 d'agost o del 6 de setembre de l'any 442.

- 30 «Los fragmentos visigóticos de San Zoilo de Carrión», *Liturgica*, 3 Montserrat, 1966, p. 73-83.

Palimpsestos del manuscrit 11556 de la Biblioteca Nacional de Madrid, primer i últim full de guarda. L'escriptura és del segle x i del xi. El primer full porta textos d'un antifoner hispànic per a la segona setmana d'advent. Janini edita aquests textos i els compara amb l'Antifoner de Lleó. El full darrer ofereix oracions de la missa de les santes Justa i Rufina segons el *Liber Sacramentorum*, reeditades aquí.

- 31 «Manuscritos latinos existentes en Poblet», *Miscellanea Populeтана*. Abadía de Poblet, 1966 [*Scriptorium Populeti*, 1], p. 209-228.

El monestir de Poblet (Tarragona) tenia en aquell moment vint-i-dos còdexs i quinze fragments. Llibres litúrgics són els manuscrits 4: llibre d'hores del segle xvi; 5, 6, 8 i 9: antifoners cistercencs de l'ofici, del xiii; 10: antifoner del xiii i del xi; 12, 15 i 19: antifoners de dates més posteriors; 7 i 11: graduals del xiii; 14: breuari de Poblet del començament del xiv; 17: breuari cistercenc del xiv; 16: capituler-col·lectari-himnari del pas del xiii al xiv; 18: processoner del xviii; 20: a partir del f. 94, ordinari de Poblet del pas del segle xiv al xv. Molts dels fragments són relíquies de llibres d'ús litúrgic d'èpoques relativament tardanes. Aquests fragments no han quedat assenyalats en la part corresponent del segon volum de *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*. A la p. 219 hi ha publicades una sèrie de «benedictiones lectionum officii» del manuscrit 14; les primeres catorze s'identifiquen amb les primeres que edità, d'una altra llista, Jean Leclercq, «Manuscrits cisterciens dans les bibliothèques d'Italie», *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, 5 (1949), p. 103. —Aquest article el duagué a terme Janini amb la col·laboració de Xavier Ricomà.

- 32** «El sacramentario pirenaico m. 41 de Tortosa», HS, 19 (1966), p. 99-130.

Aquest manuscrit de la catedral de Tortosa és un bon testimoni de com al segle XII la litúrgia romana imposada a ambdós costats dels Pirineus després d'ésser alliberats de la dominació musulmana mantingué certs elements del ritu hispànic antic. Janini creia haver trobat la pàtria del manuscrit en la col·legiata de Sant Joan de les Abadesses. El sacramentari és bàsicament gregorià, amb molts elements gelasians. Que l'«ordo sepulturae» sigui fet amb elements hispànics no és cosa que sorprengui; sí que sorpren que el temporal i el santoral continguin alguns elements visigòtics. Janini transcriu els textos o formularis sencers, propis d'aquest sacramentari o que es desvien de la tradició, tan del temporal com del santoral.

- 33** «Un fragmento visigótico del "Manuale" toledano», HS, 21 (1968), p. 379-389.

Del «Manuale» hispànic, o sigui, del llibre que contenia l'anàfora, només se'n conserva, a més d'un petit fragment, un manuscrit sencer, el toledà 35.3, que és d'una data més recent del que hom creia fins que A. M. Mundó imposà noves datacions en la codicologia visigòtica. N'hi ha encara un altre fragment, contemporani dels dos manuscrits esmentats, o sigui, de vers l'any 1100 i que ofereix un text molt pur. És un bifoli de pergamí ajuntat al manuscrit toledà 44.2 com a full de guarda. Conté misses de quaresma. Janini n'edita el text i en fa veure la importància pel fet que el «Manuale» té una tradició manuscrita tan rara.

- 34** *Manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional*. Madrid, 1969.

J. Serrano és coautor i A. M. Mundó col·laborador d'aquesta obra, que ofereix la descripció de més de dos-cents cinquanta manuscrits, la major part dels quals no havia merescut encara cap notícia impresa. Molts dels còdexs no són d'origen espanyol. Un bon nombre d'ells procedeixen de la col·lecció que reuní a Messina el virrei duc d'Uceda. Altres provenen de Toledo, de les col·leccions dels cardenals Lorenzana i Zelada, els quals havien aplegat no únicament manuscrits d'escriptura visigòtica, sinó també còdexs italians, francesos i anglesos. Manuscrits francesos i anglesos enriqueixen igualment les col·leccions dels ducs d'Osuna i de l'Infantado, del marquès de Vellerón, dels comtes d'Haro i de Benavís, i d'altres que han acabat constituint el gran fons de la Biblioteca Nacional de Madrid. Altrament, en aquest fons estan ben representades totes les èpoques de la litúrgia amb còdexs espanyols, ja de l'ús diocesà, ja del dels ordes militars, ja del dels monestirs i convents. Els autors del catàleg assenyalen particularment el valor artístic dels còdexs. A més de trenta-sis llibres d'hores, entre els quals despenen per la seva bellesa els francesos i flamencs, hi ha representades altres escoles d'art: la visigòtica-mossàrab, la siciliana, les de la península italiana, la francesa, la castellana i la catalano-aragonesa. Vint-i-quatre làmines adornen l'edició. La peça més antiga és un calendari de Metz en escriptura uncial de després de l'any 887; a partir d'aquest any fins al 922 foren afegides al calendari en minúscula carolíngia festes de sants; és el manuscrit 3307,

escrit al monestir de Prüm. El manuscrit 494 és un passoner visigòtic de l'any 992. Aquests són els manuscrits litúrgics més antics. Dels d'èpoques posteriors vuit pertanyen al segle x i només nou al xi; dinou són del xii, vint del xiii, vinti-un del xiv i seixanta-nou del xv. Els altres són de dates més recents.

- 35 «Liturgia romana», Quintín Aldea i altres, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, II (Madrid, 1972), p. 1320-1324.

És l'apartat B d'aquest article de diccionari, havent estat confiat l'apartat A, relatiu a la litúrgia hispànica, a Jordi Pinell. Janini no podia deixar de redactar, a la seva manera, la part que li corresponia, és a dir, explicant els antecedents hispànics segons la seva mentalitat, fortament diferenciada de la del pare Pinell. Torna a exposar succintament, però no sense detalls, l'arribada a Hispània dels «libelli» romans de Gelasi I al començament del segle vi, en el qual el Concili I de Braga ordena al bisbe Profutur d'aquesta ciutat que s'acomodi als usos romans. Al segle xii tenim en Julià de Toledo l'organitzador dels llibres litúrgics visigòtics. La segona divisió de l'article parla dels símptomes hispànics que es deixen percebre en la litúrgia romana a Gàl·lia. La tercera divisió tracta del canvi de ritu a Catalunya per acord, entre tàcit i explícit, dels clergues de Catalunya, on el material històric és abundant. A la romanització de la litúrgia a Catalunya tingueren part decisiva els monjos benedictins. La divisió iv és la consagrada a explicar el canvi de ritu a Aragó i a Castella. Aquí el trànsit del ritu visigòtic al romà apareix més oficial, més institucionalitzat: és dut a terme per decrets i per decisions preses entre reis i papes, però no sense fortes resistències de part de la tradició litúrgica hispànica. En la divisió v informa l'autor sobre les actuals existències de llibres litúrgics, segons els seus diferents tipus, sense oblidar els importants manuscrits conservats ara a l'estranger. L'última divisió, la vi, tracta del primer missal imprès destinat a la comunitat mossàrab; el nom de «missale mixtum» que rep aquest llibre pot ésser entès com designador de la combinació de fonts romanes i toledanes de què està compost el missal toledà (més antigament, «mixtum» o altres expressions semblants, tenien una altra significació a Catalunya: la de missal plenari). La bibliografia, al final de l'article, és abundant i ben escollida.

- 36 «Liturgia» *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, VI (1973), p. 199-201.

No és un resum de l'article anteriorment comentat. Janini torna a dedicar aquí uns mots a la litúrgia hispànica i al canvi de ritu, recordant noms d'autors dels textos litúrgics visigòtics, fent-ne ressaltar el de Julià de Toledo. L'autor no pot deixar de parlar de llur supervivència relativa en el procés de la introducció del ritu romà. Després dedica una atenció especial al calendari medieval valencià, compost d'unes dues-centes cinquanta festes o commemoracions de sants, moltes d'elles procedents de la tradició hispànica antiga, concretament dels calendaris dels segles x i xi. Fa referència al valor artístic dels còdexs litúrgics conservats a la catedral de València. Remarca certes peculiaritats dels missals i dels

pontificals. Els primers llibres litúrgics impresos valencians (breviari i missal) són incunables. Al començament del segle XVI van ésser impresos a València mateix els primers rituals, que segueixen el tipus català. Quan Janini fa la descripció de l'administració ritual dels sagraments transcriu diferents textos que són en català. El ritual imprès l'any 1961 sota el bisbe Marcelino Olaechea suprimeix els textos catalans. Janini lamenta que, contra la tradició, a València no sigui fomentat l'ús de la llengua vernacla en la litúrgia, malgrat que aquest ús sigui recomanat pel Concili Vaticà II.

- 37 «El oficio mozárabe de la Asunción. Edición y notas», HS, 28 (1975), p. 5-35.

La documentació litúrgica hispànica antiga presenta tres oficis diferents per al 15 d'agost: un d'extens i dos de breus. L'extens es trobava en el manuscrit Toledo 33.2, desaparegut, en coneixem però el contingut per una còpia facsimil que se'n va fer treure A. M. Burriel (vegeu el nostre número 24) i que es troba en el manuscrit 13060 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Les dues recensions breus de l'ofici en qüestió difereixen. Janini edita les tres recensions de l'ofici de l'Assumpció de Maria, reproduint sencer el text de les fórmules pròpies de cada un i indicant els inicis només de les fórmules comunes. El canonge toledà Alfonso Ortiz manipulà els textos antics per compondre un nou ofici de l'Assumpció per al breviari mossàrab del 1502, manipulació que s'estengué al formulari de la missa. Sense els aclariments que sobre tot això aporta Janini, amb aquest llarg article, el recercador en la matèria no podria sortir fàcilment d'una gran confusió.

- 38 «Las colectas sálmicas del *Liber Ordinum*», HS, 28 (1975) p. 103-124.

Del «Liber orationum psalmographus» de l'antic ritu hispànic, llibre no conservat, només en tenim notícia per una al·lusió de l'any 960 i per dos fragments, molt petits, del segle XI. Janini estudia la transmissió manuscrita de les oracions sàlmiques comunes al *Liber Ordinum* i a altres fonts. Són pregàries que glossen l'antifona corresponent del «praelegendum». L'autor s'adona que les variants textuals que ha detectat són variacions del text original per acomodar l'oració a una nova funció litúrgica en determinades ocasions. Alguns cops es descobren simplifications dels textos primitius, que són els que porta el *Liber Ordinum*. Com en molts altres casos (vegeu, per exemple, el nostre número anterior), el canonge Alfonso Ortiz, confessant-ho ell mateix, retocà els textos d'aquestes oracions. En una gran edició del 1972 Dom Jordi Pinell intentà reconstruir el *Psalmographus* perdut, aplegant un gran nombre de pregàries amb al·lusions sàlmiques, tretes d'arreu de les fonts antigues i disposant-les en quatre sèries. Janini jutja molt desfavorablement aquesta obra de Pinell, la reconstrucció de la qual no correspon als fragments coneguts ni al sistema tripartit que, com és sabut, era el d'ús en la litúrgia hispànica antiga. Janini, a més, exerceix una dura crítica a la metodologia seguida per Pinell, el qual «parece mostrar su preferencia por los criterios pastorales y literarios», més que per les dades de la transmissió manuscrita.

- 39 «La colección de fragmentos litúrgicos de Vic», AST, 48 (1975) p. 3-32.

Aparegué l'any 1972. Ja el 1965 s'havia ocupat Janini dels fragments conservats al Museu Episcopal de Vic (vegeu el número 26). A mesura que els arxivers de Vic anaven separant els folis de pergamí que resguardaven els lligalls, anaven augmentant els fragments de llibres litúrgics medievals i d'altres còdexs. Janini dóna la llista d'uns cinc-cents fragments que van del segle x al xv, restes de tota mena de tipus de llibres d'ús litúrgic, la procedència dels quals és fàcil de saber per haver servit de cobertes de papers de parròquies determinades.

- 40 «Los fragmentos litúrgicos del Archivo Histórico Nacional de Madrid (sección de códices, 1453 B — 1486 B)», RABM, 79 (1976), p. 43-72.

L'Archivo Histórico Nacional conserva més de mig miler de fragments de còdexs litúrgics. Janini en dóna la llista. Són bastant moderns; són pocs els que pertanyen al segle xi, encara que algun d'aquesta època és important, com, per exemple, un dels dos fragments del *Psalmographus*, de què hem parlat en el nostre número 38: correspon a la signatura 1484-B-7. Per les mateixes raons que hem dit en el número 39, els fragments són de procedències fàcilment identificables. —Sobre el text «Miserere pater iuste» (p. 52) vegeu Michel Huglo, «Les preces des graduels aquitains empruntées à la liturgie hispanique», HS, 8 (1955), p. 370.

- 41 «Dos fragmentos del "Liber Ordinum"» *Homenaje a Fray Justo Pérez de Úrbel OSB*, t. 1 (SS III, 1976), p. 227-231.

El primer fragment és un bifoli de guarda del manuscrit Emilianense 21 de l'Academia de la Historia, de Madrid, amb escriptura visigòtica del segle xi. Conté, fragmentàriament, l'«Ordo unius defuncti» i la missa pro sacerdote defuncto». Janini indica les variants respecte a l'edició de Férotin. El segon fragment, igualment visigòtic i del segle xi, és un foli de pergamí conservat a la catedral de Lleó: fragment 5. Conté part de l'«Ordo ad uisitandum et perungendum infirmum» i de l'«Ordo ad commendandum paruulum defunctum». Hi ha neumes. Dues làmines il·lustren aquest estudi-edició.

- 42 «El calendario de Huesca del siglo XII», HS, 29 (1976), p. 429-439.

Es tracta del calendari contingut en els folis 166 a 168 del sacramentari manuscrit 5 de l'Arxiu de la catedral d'Osca. És el calendari més antic d'Osca que coneixem; se situa a mitjan segle xii. Janini es limita a editar el calendari indicant les introduccions de nous epígrafs que fa un calendari d'Osca posterior, del segle xiii, el manuscrit 11. Així hom pot comprovar el procés evolutiu en aquesta diòcesi, però manquen comentaris de l'autor en aquest aspecte.

- 43 «Officia Silensia. "Liber Misticus". Edición y notas» I: HS, 29 (1976), p. 325-381. II: HS, 30 (1977), p. 331-418. III: HS, 31 (1978/79), p. 357-483.

Edició dels manuscrits de Londres, British Museum, Add. 30844, 30845 i

30846, originaris del monestir de Santo Domingo de Silos (Burgos), escrits en escriptura visigòtica del segle xi; els tres volums formen un conjunt homogeni, constituint un dels monuments literaris més interessants de la litúrgia hispànica. Els manuscrits foren descrits ja, però no editats, per Dom Marius Férotin. Janini no en dona una edició íntegra: transcriu senceres només les fórmules fins ara inèdites. És llàstima que un document tan important no hagi pogut ésser editat íntegrament i conjuntament, en un sol volum. El manuscrit 30844 (part I de l'edició de Janini) conté els oficis i misses (això és el contingut del llibre anomenat «misticus») des de Santa Maria (del desembre) fins a l'Ascensió. El cicle nadalenc pertany al santoral: manuscrit 30845 (part III). Manquen la quaresma i la pasqua, de manera que després de la Càtedra de Sant Pere ve l'Ascensió i la lletania d'abans de la Pentecosta. El manuscrit 30846 (part II) porta els oficis del temps pasqual. Mèrit d'aquesta edició és que indica els paral·lels que tenen les fórmules en altres documents visigòtics. Com que es tracta d'una edició primera, l'editor s'abstén de donar un judici complet sobre la importància que té aquesta font dins l'evolució del ritu visigòtic.

- 44 *Catálogo de los manuscritos litúrgicos de la Catedral de Toledo*. Toledo, 1977 «Publicaciones del Instituto de Investigaciones y Estudios Toledanos. Serie tercera, 11».

Coautor és Ramón González i col·laborador Anscari M. Mundó. A R. González ha correspost explicar la formació del fons actual de la catedral. Molts dels manuscrits provenen de les biblioteques particulars dels cardenals Lorenzana i Zelada, els quals formaren a Itàlia les seves col·leccions. Fou quan es va implantar l'ús de la litúrgia romana que molts dels llibres litúrgics, ja no utilitzables de les parròquies, anaren a engrossir, amb valuoses aportacions, el fons catedralici. Dels manuscrits de la catedral existeixen inventaris dels segles XVII i XVIII. L'excel·lent paleògraf A. M. Mundó s'ha cuidat de revisar les datacions que hom havia fet dels manuscrits. Janini, en la introducció, fa observacions històriques sobre el canvi de ritu a Toledo i la consegüent activitat, durant els segles XII i XIII, d'aquesta església per proporcionar-se nous llibres per al culte. A la fi del segle XII Toledo adoptà un ordinari de la missa romana, editat aquí a l'apèndix II; el III reproduïx una proluxa oració apologètica del bisbe Rodrigo Jiménez de Rada (segle XIII). La introducció tracta encara dels manuscrits dels segles XIV i XV i edita el calendari toledà segons el manuscrit 37.26, del segle XV. Hom llegeix amb un interès especial allò que ens diu la introducció sobre la reforma cisneriana. No tots els manuscrits que porten la signatura de la Biblioteca de la Catedral de Toledo es conserven en ella; trenta-set d'ells es troben actualment a la Biblioteca Nacional de Madrid. Catorze han desaparegut. Janini proporciona detallades descripcions de dos-cents cinquanta còdexs i fragments litúrgics. Despunten els del grup 35, que ja han sortit citats en aquesta bibliografia i encara hi sortiran. Els llibres d'hores són nombrosos, alguns d'ells de gran valor artístic. L'apèndix I és la descripció i edició d'un fragment del *Liber misticus*, conservat al Museu dels Concilis de Toledo; està escrit amb minúscula visigòtica de la primera meitat del segle XIII. L'apèndix IV reproduïx les lliçons hagiogràfiques redactades pel canonge Alfonso Ortiz per a l'ofici de sant Eugeni. El manuscrit Res. 16, 247 del catàleg, és un fragment de missal del segle XI provinent de la regió pirinenca catalana. El 34.65, 66 del catàleg, llibre d'hores

flamenc del segle xv, sembla haver estat en ús a Perpinyà. El 37.11, 101 del catàleg, del segle xvii, conté en els folis 112-143 un «*proprium sanctorum ecclesiae cathedralis et dioecesis Dertusensis*»; al foli 144 segueix una «*Instruttione per Roma al Agente circa delli santi della cathedrale di Tortosa*». Vint-i-quatre làmines en blanc i negre il·lustren aquest important catàleg, sense comptar les làmines de color a la coberta anterior i abans del frontispici.

- 45 *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España. I: Castilla y Navarra* (Burgos, 1977). II: *Aragón, Cataluña y Valencia* (1980). Publicaciones de la Facultad de Teología del Norte de España, 38, 1/2.

El títol del volum I enganya, perquè descriu manuscrits de més enllà de les fronteres de Castella i de Navarra. Les biblioteques explorades són les següents (es tracta, mentre no advertim altra cosa, de les biblioteques o arxius catedrals o capitulars): Àvila, Burgo de Osma, Burgos, Càceres (Biblioteca Provincial), Calahorra, Còrdova, Còria, El Escorial, Granada (Capilla Real), Jaén, León, Lugo, Madrid (Academia de la Historia, Archivo Histórico Nacional, Museo Arqueológico Nacional, Museo y Fundación Lázaro Galdiano, Biblioteca del Palacio Real i Biblioteca del Marqués de Villarreal de Àvila), Orense, Oviedo, Pamplona (Archivo de Navarra, a més de la catedral), Plasència, Salamanca (Universitat), Sant Jaume de Compostel·la (Universitat, a més de l'Arxiu Capitular), Sant Domènec de la Calçada, Silos, Segòvia, Sevilla (Biblioteca Colombina), Sigüença, Sòria (Biblioteca Provincial), Toledo (Museo de Santa Cruz), Tuy, Valladolid (Universitat) i Zamora. Ja hem vist que la Biblioteca Nacional de Madrid i la Capitular de Toledo havien merescut catàlegs propis. Així i tot, no totes les col·leccions amb manuscrits litúrgics, com per exemple la del monestir de Las Huelgas, Burgos, han tingut cabuda en aquest catàleg. Per altra banda —i això també val per al segon volum— catàlegs menors publicats per Janini en dates anteriors en diferents revistes, com ja hem vist, han estat reproduïts en aquesta obra; alguns cops ja ho hem advertit. De tota manera, les publicacions particulars anteriors valen encara, perquè no sempre han estat reproduïdes aquí en la seva integritat, sobretot quan es tracta de fragments, dels quals el present catàleg ofereix alguna vegada només notícies globals. Com ja hem pogut veure en altres casos, Janini aprofitava les seves grans publicacions per anar exposant, no sense reiteracions i amb el perill d'ésser poc oportú, les seves teories. En la introducció del volum I tracta de l'origen del *Liber Sacramentorum* i de la seva influència en la Hispània visigòtica. En un segon capítol parla dels llibres litúrgics hispànics i d'allò que d'ells van heretar els sacramentaris romans. A propòsit dels manuscrits de la Biblioteca Universitària de Salamanca, em permeto afegir que jo mateix m'havia ocupat ja en descriure manuscrits litúrgics d'aquesta entitat: «*Los manuscritos patrísticos y litúrgicos latinos de la Universidad de Salamanca*» AST, 22 (1949), p. 75-92. Hi descriu el manuscrit 695, un ritual de Châlons-sur-Marne del segle xiv, que no retrobo en aquest nou catàleg. —El volum II té per objecte les següents col·leccions (quan es tracta només de biblioteques catedralícies no les esmentem): Barcelona (Arxiu de la Catedral, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu Diocesà, Arxiu Històric de la Ciutat, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Universitària i col·lecció Felip Capdevila, actualment a la Facultat de Teologia de Sant Pacià), Girona (Arxiu de la Catedral, Biblioteca Provincial, Biblioteca del Seminari i Museu Diocesà), Osca (Arxiu Capitular i de la Cúria), Lleida

(Arxiu de la Catedral i Museu Arqueològic del Seminari), Montserrat, Morella (Arxiu Arxiprestal), Palma de Mallorca, Poblet, Reus (Museu Municipal), Sant Joan de les Abadesses (Arxiu Arxiprestal); Seu d'Urgell, Solsona (Arxiu i Museu Diocesà), Tاراçona, Tarragona (Arxiu de la Catedral, Museu Diocesà, Arxiu Històric Arxidiocesà i Biblioteca Provincial), Terol, Tortosa, València (Biblioteca Capitular, Universitat, Col·legi del Corpus Christi), Vallbona de les Monges, Vic (Museu Episcopal), Vilanova i La Geltrú (Biblioteca-Museu Balaguer), Saragossa (La Seo, Universitat i Seminari de San Carlos). Hi ha uns «addenda» relatius a Badajoz, Guadalupe i Madrid (Biblioteca Nacional i Biblioteca Lázaro Galdiano) i, a més, uns suplementes bibliogràfics relatius al segon volum. Un apèndix ofereix la llista dels sacramentaris conservats a Espanya, tant els còdexs com els fragments; formen un conjunt de cent quaranta peces, a les que s'afegeixen tres fragments de missal plenari dels segles x i xi. El segon volum té una introducció pròpia, constituïda per dos capítols. En el primer, Miquel dels Sants Gros exposa la importància que tingué Narbona al nord de Catalunya en la història del culte després de la dominació islàmica. El capítol segon és un estudi de J. Janini sobre els sacramentaris romans a Espanya.

46 «Dos calendarios de Barcelona (siglos x y xiv)», RTC, 3 (1978), p. 313-325.

Manuscrits 185-1 i 185-4 de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, respectivament. El segon és comparat amb dos altres calendaris del mateix segle XIV. El primer calendari és incomplet; Janini no dona una demostració sobre l'origen barcelonès del document. Per al segon això és prou manifest.

47 «Las piezas litúrgicas del Toledo 35.7 editadas por Ortiz» EV, 8 (1978), p. 161-177.

Una de les aportacions més positives que la ciència de la litúrgia deu a Janini és el descobriment que ell ha fet de la part personal del canonge de Toledo Alfonso Ortiz en l'obra de la reforma que del missal i del breviari mossàrabs li encomanà als darrers anys del segle XV el cardenal Jiménez de Cisneros. Comentant treballs anteriors de Janini hem tingut ja ocasió de considerar-ho. En el present article compara Janini els textos del manuscrit 35.7 de la Biblioteca Capitular de Toledo amb el missal i el breviari impresos els anys 1500 i 1502, respectivament. Ortiz obrà a vegades tan arbitràriament o amb tan poca regularitat que una mateixa fórmula litúrgica copiada per ell en algun cas apareix amb el text modificat, en altres no.

48 «Fragmentos litúrgicos de Cataluña», MLC, 1 (1978), p. 69-88.

El Dr. Janini va saber apreciar molt bé l'interès que tenen els fragments que resten dels llibres litúrgics antics o medievals, fulls o bifolis que, respecte als còdexs, han estat sovint poc considerats i no gaire classificats; cal reconèixer que molts d'ells són difícils de classificar. Aquí Janini dona la llista d'un parell de centenars de restes de tota mena de llibres litúrgics que van del segle X al XV. Entre els del segle X despenja per la seva importància un fragment de missal

plenari conservat a la Seu d'Urgell; raregen els missals plenaris tan antics. Els fragments que integren la llista de Janini (que el lector retroba als llocs corresponents del segon volum de l'obra número 45 de la nostra sèrie) provenen de Barcelona, Girona, Lleida, Sant Joan de les Abadesses, la Seu d'Urgell, Solsona i Tortosa.

- 49 *Liber mysticus de cuaresma* [cód. Toledo 35.2, hoy en Madrid, Bibl. Nac. 10.110]. Toledo, 1979.

És una altra publicació de l'Institut de Estudios Visigótico-Mozárabes. Precedeix un estudi paleogràfic del manuscrit per A. M. Mundó. Contra les opinions fins ara sostingudes, Mundó retarda la datació del còdex i el posa en la segona meitat del segle XIII; fins podria haver estat escrit després del 1300 (abans hom creia que era del segle X o del XI). No per aquesta nova datació relativament tardana disminueix gaire la importància del manuscrit, ja que deixa endevinar que és còpia d'un arquetip que ha d'ésser dels últims anys del segle VIII. El manuscrit 35.2 porta elements de les dues tradicions litúrgiques, la A i la B. Janini deixa per a altres investigadors una millor anàlisi del text en aquest aspecte, ara que disposen d'una edició. La pàtria del manuscrit ha de cercar-se a Toledo mateix, no a Sevilla (hipòtesi de J. Pinell). El còdex 35.2 serví molt de base per a la reforma dels llibres de culte mossàrabs, empresa per Ortiz per ordre del Cardenal Cisneros.

- 50 «Bendiciones episcopales de los manuscritos de Tortosa», AST, 51-52 (1978-1979), p. 203-211.

Aparegut l'any 1983. Els manuscrits utilitzats són els 11, 34, 41 i 133 de la catedral de Tortosa. Janini emprà també el manuscrit 68 del Museu Episcopal de Vic, un sacramentari molt emparentat amb el manuscrit 41 de Tortosa. Retrobareu algunes de les benediccions segons aquests manuscrits en el «Corpus benedictionum pontificalium» editat per E. Moeller en el *Corpus Christianorum*, sèrie llatina, CLXII fins a CLXII C (1971 a 1979).

- 51 *Liber mysticus de cuaresma y pasqua* (cód. Toledo, Bibl. Capit. 35.5). Toledo, 1980.

Edició del Institut de Estudios Visigótico-Mozárabes. El manuscrit 35.5 conté els oficis de la quaresma i de la setmana santa, fins al dimarts de pasqua. Amb els oficis van barrejades («mixtae», d'aquí el nom «mysticus») les misses dels diumenges, dimecres i divendres, la del Dijous Sant, la de la vigília i la del dia de pasqua, i les del dilluns i dimarts següents. Les altres misses de quaresma i del temps pasqual es troben en el manuscrit 35.3; Janini té intenció de publicar-les; aquí en reproduïx la missa del cinquè diumenge de quaresma, que manca en el manuscrit 35.5. De les fórmules ja conegudes indica l'editor només els començaments. Cal datar el manuscrit 35.5 dels últims anys del segle XIII, segons A. M. Mundó, i no dels IX, X o XI, com s'havia fet fins ara. El copista imità els caràcters arcaics i enganyà d'aquesta manera els recercadors. L'arquetip, però,

és del segle XI, segons totes les aparences. Janini creu que alguns textos són molt antics; pensa en Julià de Toledo, que vers l'any 682 donà noves formes als llibres de culte.

- 52** «Un sacramentario benedictino pirenaico del siglo XI (Barc., Bibl. Universitaria, ms. 827)», AST, 53-54 (1980-1981), p. 253-265.

Aparegut l'any 1983. Janini corregí, advertint-la, la mala ordenació de determinats folis tal com està relligat ara el còdex. Es tracta d'un sacramentari gregorià mixt, bastant independent i amb elements visigòtics. Les semblances codicològiques amb el manuscrit 67 del Museu Episcopal de Vic fan pensar que ambdós sacramentaris han sortit del mateix escriptori: el de Ripoll. Al·lusions a «aquest sagrat cenobi», a «sant Benet» i altres detalls semblen confirmar-ho. En el manuscrit 827 hi ha afegits del segle XIII; al foli 13 verso hi ha una carta de donació de Guillem de Castelar a l'església de Santa Maria de Castelar, datada del 1202. El còdex és mutilat al principi i li manquen folis a l'interior. La disposició del contingut del sacramentari és la següent: comú dels sants, misses dels diumenges de després de la Pentecosta, les votives i l'«Ordo ad visitadum infirmum», seguit del de la unció dels malalts. Entre les misses del comú dels sants n'hi ha que poden ésser copiades del manuscrit 66 del Museu Episcopal de Vic, però algunes no es retroben en aquest darrer document. Que les misses de després de la pentecosta (que en aquest sacramentari no porten prefaci) estiguin entre el santoral i les misses votives, no és un cas únic. Entre la sèrie de les votives hi ha llacunes a causa dels folis desapareguts. En aquestes misses votives hi veiem dependències de moltes fonts. Els «ordines», cosa no sorprenent, contenen textos visigòtics. En apèndixs edita Janini els textos inèdits o els menys coneguts, tant dels formularis de les misses com de les parts rituals, descrites, aquestes, detalladament.

- 53** *Liber Ordinum sacerdotal* (còd. Silos, *Archivo Monástico*, 3). Silos, 1981. SS VII.

Per a la seva edició del *Liber Ordinum* Dom Férotin ja havia utilitzat el manuscrit Silos 3, però només ho havia fet parcialment. Aquí tenim l'edició sencera d'aquesta font important. És un ritual destinat a un rector; hi han estat afegides les misses del comú dels sants, així com les misses i els oficis «de quotidiàno». D'una segona mà són la missa i l'ofici de l'Assumpció de la Mare de Déu, que es troben als darrers folis. En els primers hi ha un calendari del segle X, una mica anterior, per tant, al cos del manuscrit, datat de l'any 1039, data, però, que pot pertànyer al model copiat per l'amanuense de Silos, ja que la seva escriptura sembla una mica posterior: podria ésser de la fi del segle XI, si no del començament del XII. El còdex ha estat executat probablement al mateix monestir de Silos per a una parròquia veïna. En la introducció comenta Janini les antigues influències romanes que es deixen percebre en els textos visigòtics. Són rares; en canvi, són més nombroses les petjades visigòtiques en les fonts gal·liques i romanes de l'alta edat mitjana. És el que tant reiteradament hem vist exposar a Janini. Repeteix aquí també les modificacions introduïdes en els textos visigòtics pel canonge Ortiz. C. del Álamo Martínez fa precedir l'edició del

text per una bio-bibliografia de Janini; al final, després de bons índexs (n'hi ha un també de filològic) el mateix director de SS dóna una notícia sobre la part que han tingut els monjos de Silos en la investigació de la litúrgia hispànica antiga des de 1880 fins a 1980.

- 54** «El fragmento silense del "Liber Canticorum" », EB, 39 (1981), p. 155-163.

Quan Janini publicà el *Liber mysticus* segons el manuscrit de Londres, British Museum, Add. 30.844 (vegeu el nostre número 43), deixà inèdits els folis 173 a 177, ja que procedeixen d'un altre manuscrit. Contenen fragments del *Liber canticorum* hispànic, de la fi del segle x, del qual consta que es trobava a Silos en altre temps. Els fragments contenen catorze càntics trets del llibre d'Isaïes i el «Magnificat». Vegeu el número 69.

- 55** «Fuentes visigóticas de una misa del Vic 104», RCT, 6 (1981), p. 157-160.

En el manuscrit 104 del Museu Episcopal de Vic (segle XII) hi ha una missa votiva (per a quin motiu?), la primera oració de la qual fa «Domine deus omnipotens qui temporibus das tempora» etc. En aquesta missa es deixen detectar molts símptomes visigòtics, propis del *Liber Ordinum* i del *Liber Missarum* toledans. Ja que el formulari de missa de Vic al·ludeix més d'una vegada a atacs d'enemics, pot ésser que l'autor de les referides oracions sigui un monjo català de la segona meitat del segle IX, que vivia encara sota el perill de les incursions de l'Islam i que estava familiaritzat encara amb les formes del culte precarolíngies de la seva terra, això és, amb les visigòtiques.

- 56** «La misa hispànica de santa Marina», AV, 7 (1981), p. 135-140.

L'antiga església hispànica celebrava el 18 de juliol sant Esperat, sol o juntament amb els seus companys de martiri, de Scil·lium. Tenien un formulari de missa propi, que no s'ha conservat. Més tard, hom celebrà a la mateixa data santa Marina, per a la qual fou creat un formulari en el segle IX o en el X; era una missa que hom composà amb elements d'altres formularis per a santes verges. Santa Marina adquirí una gran veneració i suplantà la devoció de què fruien els màrtirs de Scil·lium al mateix dia. Això explica alguns problemes que planteja la missa de santa Marina, el formulari de la qual reproduceix aquí Janini.

- 57** *Liber Missarum de Toledo y libros místicos*. Tomo II: *texto* (Toledo, 1982); tomo II (1983).

Publicació de l'Instituto de Estudios Visigótico-Mozárabes. És una de les grans edicions que pogué dur a terme Janini. És l'acompliment de l'anunciada edició (vegeu el nostre número 51) del manuscrit 35.5 de la Biblioteca Capitular de Toledo. Janini acara els textos amb altres manuscrits i amb les edicions anteriors (Jiménez, Férotin). Un suplement reproduceix les misses pròpies dels «llibri místic» segons l'ordre i la numeració de dom Férotin, amb l'excepció de les

misses «de quotidià» dels manuscrits 3 i 6 de Silos, publicades l'any 1981 per J. Sancho Andreu. Un altre suplement ofereix els afegits que han sofert diferents còdexs; finalment, un apèndix reproduïx, a dues tintes, l'«Ordo missae» usat actualment a la catedral de Toledo. El volum II conté la introducció general, els formularis festius dels «llibri místic» toledans, una concordància i el registre.

58 «Misas mozárabes recompuestas por Ortiz», HS, 34 (1982), p. 153-163.

Ja hem tingut ocasió de tractar els procediments i mètodes del canonge Alfonso Ortiz en la restauració dels llibres litúrgics amb vista a les primeres edicions impreses dels llibres mossàrabs. Janini se n'ocupà repetides vegades. Aquest article ve a ser un complement del que ell deixa establert en l'edició que correspon al nostre número 51. Ortiz emprà les fonts tradicionals, però creà també formularis de missa sencers; en això, naturalment, imità l'estil de les formes antigues.

59 «El sacramentario de san Félix de Gerona», MLC, 2 (1983), p. 57-72.

És el manuscrit 3 (olim 8) d'aquesta col·lecció de Girona, un sacramentari de mitjan segle XII, consultat per diferents historiadors de la litúrgia, però que mai havia merescut una descripció sistemàtica. És del tipus que Janini sol anomenar «pirenaic» (vegeu, per exemple, el número 52 d'aquesta bibliografia). Cal buscar l'arquetip a Narbona, al segle IX. Dignes de consideració són certs símptomes hispànics que es deixen observar en textos que Janini edita aquí, com són els rituals del Divendres Sant i de la vetlla pasqual, les misses «de sancto Sepulcro», de la «translatio» de sant Feliu de Girona, de les vigílies de les festes del mateix sant i les de sant Narcís i de sant Feliu, així com l'«alia missa de sancta cruce».

60 «Las misas votivas del Liber Ordinum publicadas por Ortiz», AV, 10 (1984), p. 99-111.

Ortiz incorporà a l'edició del *Missale mixtum* de l'any 1499 vuit misses votives, tretes de fonts hispàniques antigues. Janini fa un comentari històric d'aquestes misses i, com en altres casos ja vistos, explica com Ortiz n'ha modificat el text.

61 «Vida litúrgica de la Castilla primitiva», B, 25 (1984), p. 393-406.

El títol pot enganyar, perquè l'article només pretén donar una síntesi de l'evolució de la mateixa litúrgia en la Castella medieval. Després d'una informació sobre l'estat actual de la recerca de les fonts literàries, l'autor descriu la formació del *Liber mysticus* i n'explica les variants. A continuació exposa la manera com es van anar creant els oficis i les misses després de l'any 711, i com anaren formant-se les compilacions. Entren en qüestió particularment l'origen del *Liber Ordinum* i la revisió de les rúbriques feta vers l'any 800, així com la forma-

ció de nous «ordines». Finalment comenta l'autor la introducció del ritu romà i la supervivència de l'antic ritu hispànic a Toledo fins als projectes de reforma dels nostres dies.

- 62** «“In sinu amici tui Abrahæ”. Origen de la recomençació del alma del Reginensis», MLC, 3 (1984) 79-90.

La fórmula v del Sacramentari Gelasià antic prové del *Liber Ordinum*. A més, contra l'opinió d'A. Chavasse, hom no pot afirmar que tota la secció xv del còdex Reginensis 316 hagi tingut, com a model, una font romana, puix que aquesta part del Reginensis manifesta moltes consonàncies amb fonts hispàniques i gal·licanes. El ritual penitencial i el de difunts del Reginensis van ésser compostos de fonts visigòtiques i gal·licanes.

- 63** «Las oraciones “post Gloria” de la misa mozárabe», HS, 36 (1984), p. 579-590.

Exposició històrica de l'ús de recitar una oració després del cant «Gloria in excelsis deo» en el ritu inicial de la missa hispànica. L'autor prefereix parlar, en això, de la missa mossaràbiga, en lloc de la visigòtica o de la hispànica antiga, ja que va ésser en el període mossaràbic, això és, després de l'any 1500, que es va generalitzar aquest ús. L'autor ofereix les llistes de les oracions que entren en qüestió, tal com es troben en les fonts.

- 64** «El “ordo missae” del misal mozárabe de Cisneros», AV, 10 (1984), p. 333-344.

En aquest temps, com podem veure, ocupaven Janini els projectes i estudis amb vista a la reforma del ritu hispànic. Era important per a això conèixer bé els maneaments i els retocs de les fonts deguts al canonge Ortiz al pas del segle xv al xvi. Ortiz arribà a retocar la narració de la institució de l'eucaristia, combinant, amb traça, les dues tradicions hispàniques antigues.

- 65** «El oficio de Pentecostés del Oracional Visigótico y el Breviario de Cisneros», AST, 57-58 (1984-1985), p. 101-110.

Un altre exemple de les maneres molt personals de procedir del canonge Ortiz, el proporciona la comparació de l'antic ofici de la Pentecosta amb el que llegim en el breviari mossaràbic imprès l'any 1502. Els canvis afecten no únicament l'ordenament de les fórmules, sinó també la redacció original dels textos.

- 66** «La completuria de la antiga misa hispana», EV, 15 (1985), p. 399-409.

L'oració «completuria post eucharistiam» de l'antiga litúrgia hispànica respon a les pregàries finals que en els sacramentaris Gregorià i Gelasiàns del

segle VIII reben el nom de «ad completa» o «ad complendum» o que també són designades amb el títol de *postcomunió*. En l'antiga litúrgia hispànica la «completuria» no era, ni de molt, d'ús general. Janini indica les fonts on es deixa trobar aquesta oració. Mereixen una especial atenció de l'autor les fórmules que porten els manuscrits Silos 4 i Emilianense 56. Ortiz generalitzà l'ús de la «completuria» per a totes les misses en l'edició del Missal Mossaràbic de l'any 1500. Per influència romana aquestes pregàries finals hi porten el nom de «postcomunio».

- 67 «Las oraciones visigóticas de los formularios penitenciales del Reginensis 316», HS, 57 (1985) p. 191-204.

Janini torna a tractar aquí amb més detenció allò que ja va estudiar en el seu treball «In sinu amici tui Abrahae» (el nostre número 62). El *Liber Ordinum* conté oracions datables del segon terç del segle VI. El compilador del Sacramentari Gelasià antic incorporà alguns d'aquests textos en els seus «ordines paenitentiae» i «defunctorum». D'aquesta manera s'anà enriquint, vers l'any 750, el *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae*.

- 68 «El fragmento de sacramentario ms. 22.2 de Tarragona», AST, 59 (1986), p. 119-127.

El primer dels dos bifolis de pergamí que constitueixen el manuscrit 22.2 de l'Arxiu Històric Arxiepiscopal de Tarragona porta vuit formularis de missa corresponents al mes d'agost, dels quals el primer i l'últim no ens han arribat sencers. Entre ells hi ha la missa de sant Feliu de Girona. Estan escrits per una sola mà del segle X. D'una altra mà, contemporània, és la lletra del bifoli segon, que conté una part de l'«ordo sepulturae», el qual combina talment els elements del ritual visigòtic amb els del romano-franc (especialment del *Supplementum* de Benet d'Aniana al Sacramentari Hadrià) que el fragment de Tarragona ve a ésser un bon exemple de la resistència que oposà l'antic ritu hispànic a la innovació que en el culte introduïren els francs al nord de l'actual Catalunya, un cop alliberada aquesta de la dominació de l'Islam. Els títols «completuria» (vegeu el nostre número 66) i «oratio basilica» són ecos de l'antiga litúrgia hispànica. Algunes oracions dels formularis de missa i elements de l'«ordo sepulturae» fan que el fragment s'acosti als sacramentaris de Vic i de Ripoll, encara que, en el ritual, l'ordre de les fórmules sigui diferent i hom hi constati altres diferències, les quals declaren a favor de la llibertat que existia en la composició dels llibres litúrgics a Catalunya abans del segle XIII.

- 69 «Un fragmento visigótico toledano del "Liber Cantorum"», EB, 44 (1986), p. 319-324.

L'any 1985 van trobar a la parròquia de Santa Eulàlia de la ciutat de Toledo un foli de pergamí amb lletra visigòtica del segle XI. El text correspon al *Liber Cantorum* de la litúrgia hispànica. Pel text bíblic s'apropa més al de la Vulgata que no fan els altres testimonis coneguts. Els títols dels càntics no porten in-

dicacions litúrgiques, cosa que podria ésser un senyal de gran antiguitat. És possible que el text del fragment en qüestió hagi tingut per arquetip un manuscrit del segle IX, si no previsigòtic. Sobre un altre fragment del *Liber Canticorum* vegeu el nostre número 54.

- 70 «Influjos visigóticos en “misas de viajeros” del siglo VIII», HS, 39 (1987), p. 12-24.

Els últims articles que publicà Janini pertanyen a aquell interès històric que fou potser el preferit per ell: el de la influència que exercí, fora del seu propi terreny, la litúrgia hispànica. Un exemple clar d'aquest influx el tenim en els diferents formularis de la «missa pro iter agentibus» dels documents romano-francs, com són el Missal de Bobbio i el Sacramentari Gelasià Reginensesis 316. Els seus formularis són comparats amb els que porta el sacramentari de Gelona. Els compiladors dels sacramentaris gelasians del segle VIII van enriquir els seus formularis amb belles fórmules del ritu visigòtic. El mitjancer ha d'haver estat Benet d'Aniana.

- 71 «Influencias visigóticas en el Misal de San Millán», BRAH, 184 (1987), p. 447-456.

Quan el Sínode de Burgos de l'any 1080 prescriví el ritu romà per al nord de Castella i per a La Rioja, els clergues es veieren obligats a proporcionar-se llibres litúrgics, treient-los de fonts del sud del país dels francs. Per a les misses dels sants que no entraven en la tradició franca, es veieren constrets a redactar nous formularis de tipus romà. El missal còdex Emilianense 18 de la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid, manuscrit tantes vegades tractat per Janini, conté divuit misses d'aquesta mena, és a dir, per a sants hispànics que no eren de tradició romano-franca. Janini reproduïx aquestes misses, els textos de les quals no dissimulen un marcat regust visigòtic en les seves formes d'expressió.

- 72 Klaus Gamber, *Codices Latini antiquiores / Supplementum. Ergänzungs und Registerband*. Unter Mitarbeit von B. Baroffio, F. Dell'Oro, A. Hänggi, J. Janini, A. M. Triacca. Friburg de Suïssa, 1988.

Complementació de l'obra de K. Gamber, posada al dia pels col·laboradors esmentats. Forma part de la col·lecció *Spicilegii Friburgensis Subsidia*, A. El preciós instrument de treball que publicà per primera vegada Gamber l'any 1963, tingué una segona edició, corregida i augmentada, pocs anys després: el 1968. Janini no veié en vida la present publicació, preparada per tan excel·lents estudiosos sobre els papers que el mateix Gamber, al començament dels anys vuitanta, en morir, havia deixat ja amb vista a la nova reedició del seu llibre. Puc aprofitar aquesta ocasió per repetir allò que durant molts anys he anat dient sobre la impressió de semblança que em produeixen les dues figures: la de Gamber i la de Janini? Em refereixo a la semblança que trobo entre ells com a homes d'estudi. Tots dos foren constructors fàcils d'hipòtesis i de judicis, van ser també editors de textos litúrgics i recercadors incansables de les fonts antigues,

l'existència de les quals han fet conèixer amb publicacions semblants. Han pertocat a Janini, en aquest *Supplementum*, naturalment, els assenyalaments dels llibres litúrgics visigòtics, posats, tots ells, fins els més antics, sota l'expressió de «Mozarabici» (p. 32) (penso que probablement no el trià el mateix Janini, aquest adjectiu), però també són de Janini les referències als exemplars hispànics de tota classe de llibres litúrgics romans, els sacramentaris i els missals plenaris principalment. Anton Hänggi, sobre qui recaigué dur a terme la publicació (i que assigna a Janini, curiosament, la ciutat de Sevilla: p. vi), ja adverteix que Janini no arribà a veure la redacció definitiva del conjunt. Aquest *Supplementum* constitueix, per a Janini, un cas únic de col·laboració internacional i, al mateix temps, un reconeixement del seu mèrit científic.

- 73 «Los oficios “de infirmis” y de difuntos del Silos 7. Edición y notas», MLC, 4 (1990), p. 103-126.

Quan dom Férotin copià el *Liber Ordinum* manuscrit 7 (olim C) de Silos per a la seva edició (París, 1904), deixà de banda els oficis «aliud de infirmis» i «de defunctis». Tampoc s'adonà que manca un full entre els actuals 9 i 10. Els esmentats oficis que Férotin deixà sense transcriure vénen editats aquí. Determinats elements que també es troben en el manuscrit de Londres, British Museum, Add. 30851, són acarats per Janini amb els de Silos segons l'edició de M. Gilson, *The Mozarabic Psalter*, Londres, 1905. Per als difunts ofereix el còdex de Silos diferents formularis.

- 74 *Liber Ordinum episcopale* (cód. Silos, Arch. monástico, 4). Abadía de Silos, 1991 (SS XV).

El títol no expressa que es tracta de l'edició de dos dels més importants testimonis de la litúrgia hispànica antiga: l'esmentat *Liber Ordinum* de Silos («ordo» i missal al mateix temps) i el corresponent manuscrit de San Millán de la Cogolla, Emilianense 56 de la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid. El manuscrit de Silos és datat de l'any 1052; el de Madrid pertany al final del segle x. Les misses votives que ofereixen ambdós còdexs corresponen generalment als «ordines» episcopals. Janini transcriví els textos i, quan morí, havia deixat redactades algunes pàgines que havien de servir d'introducció a l'edició, i en les quals, tal com li plaia de fer (ja ho hem vist), tractava de diferents temes relatius a la litúrgia hispànica, aquesta vegada de l'activitat, en aquest sentit, del bisbe Julià de Toledo, de les rúbriques i dels «ordines» referents a les cerimònies, de les datacions dels manuscrits visigòtics, de les influències de la litúrgia romana i sobre la hispànica i de la supervivència d'aquesta última. La mort li impedí de fer la descripció codicològica d'ambdós manuscrits. Això ha anat a càrrec d'Ismael Fernández de la Cuesta, el qual explica la manera, una mica eclèctica, com aquestes fonts foren usades per dom Férotin per a la seva edició del *Liber Ordinum*. Ara disposem de l'edició íntegra d'aquests dos testimonis importants.

LLISTA ALFABÈTICA DELS TÍTOLS

- Antropología y la medicina pastoral en san Gregorio de Nisa: introducció, paràgraf 3
- Bendiciones episcopales de los manuscritos de Tortosa 50
- Calendario de Huesca del siglo XII 42
- Catálogo de los manuscritos litúrgicos de la catedral de Toledo 44
- Códices litúrgicos de la catedral de Segovia 22
- Colección de fragmentos litúrgicos de Vic 39
- Colectas sálmicas del «Liber Ordinum» 38
- Completuria de la antigua misa hispana 66
- Consagración episcopal en el rito visigótico 27
- Cuaresma visigoda y carnes tollendas 7
- De institutione quadragesimae apud sanctum Hieronymum: introducció, nota 2
- Dos calendarios de Barcelona (siglos X y XIV) 46
- Dos calendarios emilianenses del siglo XI 17
- Dos fragmentos del «Liber Ordinum» 41
- Facsimiles de manuscritos litúrgicos visigóticos toledanos en los legajos de Burriel (Biblioteca Nacional) 24
- Fragmentos litúrgicos de Cataluña 48
- Fragmento de sacramentario de San Juan de las Abadesas 11
- Fragmento de sacramentario ms. 22.2 de Tarragona 68
- Fragmento silense de «Liber Ordinum» 54
- Fragmentos de sacramentarios existentes en Vich 26
- Fragmentos litúrgicos del Archivo Histórico de la diócesis de Tarragona 25
- Fragmentos litúrgicos del Archivo Histórico Nacional de Madrid 40
- Fragmentos visigóticos de San Zoilo de Carrión 30
- Fuentes visigóticas de una misa del Vic 104 55
- Gamber, Klaus, Codices Latini antiquiores, Supplementum 72
- Gelasiano «de missarum solemnibus» 2
- Gelasio I y el sermón “de neglecta solemnitate” 29
- Hacia el inventario de manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España. Primeras etapas de un «Iter Hispanicum» 9
- «In sinu amici tui Abrahae». Origen de la recomendación del alma del Re-ginensis 62
- Influencias visigóticas en el Misal de San Millán 71
- Influjos visigóticos en “misas de viajeros” del siglo VIII 70
- «Liber missarum» de Toledo y libros místicos 57
- «Liber mysticus» de cuaresma (cód. Toledo 35.2, hoy en Madrid, Bibl. Nac. 10.110) 49
- «Liber mysticus» de cuaresma y pascua (cód. Toledo, Bibl. Capit. 35.5) 51
- «Liber Ordinum» episcopal (cód. Silos, Arch. Monástico, 4) 74
- «Liber Ordinum» sacerdotal (cód. Silos, Arch. monástico 3) 53
- Liturgia 36
- Liturgia romana 35
- Liturgia trinitaria española en los misales gelasianos del siglo VIII 5
- Manuscritos de la Colegiata de San Félix de Gerona 19
- Manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional 34

- Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España 45
- Manuscritos del monasterio de Vallbona (Lérida) 20
- Manuscritos latinos del Museo Arqueológico Nacional de Madrid 18
- Manuscritos latinos existentes en Poblet 31
- Misa de san Ferreol y el misal manuscrito de Uzès 16
- Misa hispánica de santa Maria 56
- Misas mozárabes recompuestas por Ortiz 58
- Misas votivas del «Liber Ordinum» publicadas por Ortiz 60
- Notas sobre libros litúrgicos hispánicos 8
- Nueva edición del Sacramentario Ps-Gelasiano y sus fuentes españolas 6
- Officia Silensia. «Liber mysticus» 43
- Oficio de Pentecostés del Oracional visigótico y el Breviario de Cisneros 65
- El oficio mozárabe de la Asunción 37
- Oficios «de infirmis» y de difuntos del Silos 7 73
- Oraciones «post Gloria» de la misa mozárabe 63
- Oraciones visigóticas de los formularios penitenciales del Reginensis 316: 67
- «Ordo missae» del Misal mozárabe de Cisneros 64
- Pecados graves y leves según San Cesáreo de Arlés: introducció, nota 2
- Piezas litúrgicas del Toledo 35.7 editadas por Ortiz 47
- La plegaria de san Siricio «Ad uirgines sacras» 12
- Roma y Toledo. Nueva problemática de la liturgia visigótica 28
- Sacramentario de san Félix de Gerona 59
- Sacramentario papal a principios del siglo XIII 10
- Sacramentario pirenaico m. 41 de Tortosa 32
- Sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito 15
- “Sacramentorum praefationes” y liturgia visigótica 23
- San Isidoro y la Regla de san Benito (c. 39, 1) cf. 7
- San León y las misas del Bautista 13
- San Siricio y las Cuatro Témoras 1
- Un fragmento visigótico del «Manuale» toledano 33
- Un fragmento visigótico toledano del “Liber Canticorum” - 69
- Un misal manuscrito de Salamanca 21
- Un sacramentario benedictino pirenaico del siglo XI (Barcelona, Biblioteca Universitaria, ms. 827) 52
- Un sacramentario gregoriano en Madrid 3
- Un sacramentario gregoriano lemosín en Madrid 4
- Un singular sacramentario aragonés (cód. Emilian. 52) 14
- Vida litúrgica en la Castilla primitiva 61

ÍNDIX DE MATÈRIES

L'índex material que segueix concerneix únicament els títols; la seva finalitat principal és de fer-ne fàcil el trobament.

- Abraham 62
 Aragó 14 45
 assumpció de Maria 37
 Barcelona, Arxiu de la Cor. D'Aragó, ms. 185: 46
 Barcelona, Universitat, ms. 827: 52
 benediccions episcopals 50
 bisbes, ordenació 27
 Breviari de Cisneros 65
 Burgo de Osma 8
 Burriel, A. M. 24
 carnes tollendas 7
 Castella 45 61
 Catalunya 45 48
 Cisneros, F. X. de 64 65
 completuria 66
 difunts, oficis 73
 Espanya, biblioteques 9 45
 Ferriol, sant 16
 Gamber, K. 72
 Gelasi I 29
 Girona, Sant Feliu 19 59
 Iter Hispanicum 9
 Jeroni, sant: introd., nota 2
 Joan Baptista, sant 13
 Liber Canticularum 54 69
 Liber mysticus 43 49 51 57
 Liber Ordinum 38 40 41 53 60 74
 Lleó I 13
 Madrid, Archivo Hist. Nac. 40
 Madrid, B. N. 34
 Madrid, B. N., ms. 18: 17 71
 Madrid, B. N., ms. 52: 14
 Madrid, B. N., ms. 730: 10
 Madrid, B. N., ms. Tol. 35.2: 49
 Madrid, Museo Arqueol. Nac. 18
 malalts, oficis pro infirmis 73
 Manuale toledà 33
 Marina, santa 56
 Missal mossàrabic 64
 Navarra 45
 Oracional visigòtic 65
 Orense 8
 Ortiz, A. 47 58 60
 Osca 42
 pasqua 51
 penitència, formularis 67
 pentecosta 65
 Pirineus 52
 Poblet 31
 post Gloria 63
 quaresma 7 49 51
 quatre tèmposes 1
 Roma 28
 sacramentaris Gelasians del segle VIII 5
 sacramentari Gregorià 3 4
 sacramentari Gelasià Reginensis 316 2 6 62 67
 Salamanca 21
 San Zoilo de Carrión 30
 Sant Jaume de Compostel·la 8
 Sant Joan de les Abadesses 11
 Santiago de Compostel·la 8
 Segovia 22
 Silos 43 54 73 74
 Sirici 1 12
 Tarragona 25
 Toledo 28 44 47 51 57 69
 Tortosa 15 32 50
 Uzès 16
 València 45
 Vallbona de les Monges 20
 viatgers, misses pro iter agentibus 70
 Vic 26 39 55